

BRUSSEL [HER]VEROVERT HAAR BUITENRUIMTE
DE OPENBARE RUIMTE IN DE DUURZAME WIJKCONTRACTEN

AGLAÉE DEGROS/MICHIEL DE CLEENE

Met de steun van de Brusselse Minister verantwoordelijk
voor Leefmilieu, Energie en Stadsvernieuwing

Brussels Hoofdstedelijk Gewest
Gewestelijke Overheidsdienst Brussel
Brussel Stedelijke Ontwikkeling - Directie Stadsvernieuwing

Verantwoordelijke uitgever: Arlette Verkruyssen
Directeur-generaal van Brussel Stedelijke Ontwikkeling
CCN, Vooruitgangstraat 80/1 · 1035 Brussel

INHOUDSOPGAVE

5	VOORWOORD
6	Vier vragen aan de Brusselse Minister verantwoordelijk voor Leefmilieu, Energie en Stadsvernieuwing
10	Wat is een Duurzaam Wijkcontract?
11	Introductie
13	REDACTIONEEL
14	Onderzoeksveld
16	Werkwijzen
21	Van concept tot actie in het veld
29	PROJECTEN
33	Park System
51	Speelplein Dubrucq
65	Monplaisirlaan
77	Houffalizeplein
91	Koningin Groenpark
107	Gemeenteplein van Molenbeek
121	Ruimte Kessels
137	Liverpoolplein
151	Roze Verspreiding
165	Loopbrug over de Berenkuil
179	ESSAYS EN ONTMOETINGEN MET SPELERS IN HET VAKGEBIED
181	Over de reliance
197	Over de reflexiviteit
213	Over de manoeuvreerkunst

232	NAWOORD
-----	---------

236	PUBLIEKE RUIMTE GEREALISEERD IN HET KADER VAN DE (DUURZAME) WIJKCONTRACTEN
-----	--

239	DANKWOORD
-----	-----------

VOORWOORD

VIER VRAGEN AAN EVELYNE HUYTEBROECK

BRUSSELSE MINISTER VERANTWOORDELIJK
VOOR LEEFMILIEU, ENERGIE EN STADSVERNIEUWING

**De (duurzame) wijkcontracten bestaan twintig jaar.
Wat is de balans volgens u van het stadsvernieuwingsbeleid
dat in Brussel wordt gevoerd?**

In twintig jaar tijd zorgde het Gewestelijke stadsvernieuwingsbeleid voor de vernieuwing van meer dan vijftig wijken, voor de creatie van meer dan 1600 woningen en een honderdtal voorzieningen, evenals voor de renovatie van de openbare ruimte in heel wat Brusselse wijken. Hierdoor kon men in de meest kwetsbare wijken van het Brusselse grondgebied opnieuw tot een zekere levenskwaliteit komen. Naast de *bakstenen* realisaties kreeg eigenlijk vooral de sociale en participatieve dynamiek in de wijk een boost.

Deze dynamiek is voortgezet en versterkt via de Duurzame Wijkcontracten die, sinds 2010, integraal deel uitmaken van de milieuvereisten die onlosmakelijk verbonden zijn met de aanleg van een Duurzame Stad in de 21ste eeuw. Vandaag de dag dragen zestien verschillende Duurzame Wijkcontracten bij tot de versterking van de duurzaamheid in de Brusselse wijken door innovatieve projecten voor te stellen op het vlak van energie, sociale dualisering, milieubeheer, mobiliteit, groenzones en burgerparticipatie.

**Wat denkt u over de evolutie van het ruimtelijke
ordeningsbeleid van de openbare ruimte in het kader
van de Duurzame Wijkcontracten?**

Het stadsvernieuwingsbeleid heeft steeds een belangrijke rol gespeeld bij de evolutie in het ontwerp en de ruimtelijke ordening van de openbare ruimte en bij de verbetering van de levenskwaliteit van centrale delen in het Brusselse Gewest. In de eerste plaats gebeurt dit via een herstel van de openbare ruimtes die vaak sterk vervallen zijn. Maar ook door te zorgen voor een beter evenwicht bij de verdeling van de openbare ruimte, en dan geleidelijk aan via projecten die ook stilstaan bij het gebruik, de architecturale kwaliteit van de inrichting en de betrokkenheid van de burgers bij de beslissingsprocedures. Op deze nieuwe basis geven de projecten binnen de wijkcontracten reeds een voorproefje van de vernieuwing van de meer gestructureerde interventiemogelijkheden in de openbare ruimte op gewestelijk niveau: Flageyplein, Rogierplein, Kardinaal Mercierplein...

Vandaag de dag staan onze steden op een andere manier onder druk: demografie, multiculturaliteit, maatschappelijke diversiteit, milieu... De openbare ruimte opnieuw herstellen volstaat niet langer om de uitdagingen van de stad het hoofd te bieden. Voortaan moet men een openbare ruimte ontwerpen en aanleggen die zorgt voor sociale cohesie, die oog heeft voor de verschillende vormen van gebruik en die rekening houdt met het milieu. De projecten die de voorbije jaren werden opgestart via de Duurzame Wijkcontracten, zoals het Zennepark in de Noordwijk of het pool Fontainas in het stadscentrum, geven deze koersverandering duidelijk weer.

**Hoe ziet de toekomst van de Duurzame Wijkcontracten
eruit en ruimer bekeken die van de stadsvernieuwing?**

De Duurzame Wijkcontracten tonen meer dan ooit hun relevantie aan. Ze moeten absoluut behouden blijven maar tegelijkertijd ook worden aangevuld en heruitgedacht. De steeds meer versnellende stadsevolutie toont inderdaad aan dat tussenkomsten op plaatselijk niveau alleen niet voldoende zijn om op een structurele en efficiënte manier in te spelen op de gewestelijke uitdagingen.

Het Gewest heeft daarom voorzien in een Richtplan voor duurzame stadsvernieuwing. Als onderdeel van het Duurzaam Gewestelijk Ontwikkelingsplan legt de studie van het Richtplan voor de eerste keer een gewestelijk interventiekader op het vlak van stadsvernieuwing vast. Dit kader bepaalt de uitdagingen, de richtingen en de plaatsen die voorrang moeten krijgen bij de stadsvernieuwing. Deze studie vormt een geweldige hefboom om de synergie te versterken tussen de verschillende openbare actoren die werken aan de renovatie van de meest kwetsbare zones in het Gewest (CityDev, Duurzame Wijkcontracten, Beliris, EFRO, Brussel Leefmilieu...). Ontworpen als een ontwikkelinstrument dat regelmatig geactualiseerd zal worden, vormt het Richtplan de basis voor een nieuwe vorm van beleid bij stadsvernieuwing waarbij de bestaande praktijken en instrumenten evolueren. Vandaag de dag bestaat de uitdaging erin om stadsvernieuwingsacties te kunnen toepassen op verschillende niveaus, vanaf het

microniveau tot aan de macrointerventie die werkt op basis van acties in woonkernen, tussenkomsten op de structurerende assen, op de intergemeentelijke grenzen of de opzet van voorzieningen gedeeld door wijken. Deze veelschalige stadsvernieuwingsstrategie wil de wijken ontsluiten en elke wijk de nodige diensten, voorzieningen, openbare ruimtes en kwaliteitsvolle groenzones in de buurt bieden. Naast de klassieke instrumenten zoals de Duurzame Wijkcontracten, zullen ook nieuwe instrumenten het licht zien. *Duurzame ascontracten* als instrumenten om in te gaan op de uitdagingen van de vervallen assen, binnen een logica van hechting en verbinding tussen de wijken. Duurzame Wijkcontracten met *verschillende gemeenten* om te bemiddelen in strategische zones op een verbindingspunt tussen verschillende gemeenten. En *Duurzame woonkerncontracten* om te komen tot een geïntegreerde actie op het niveau van een woonkern door te handelen op het vlak van huisvesting, voorzieningen, openbare ruimte en socio-economische ruimte.

Al deze instrumenten en de projectpartners die zullen helpen bij de toepassing ervan stellen zich dus in dienst van de opwaardering van de centrale delen van het Brusselse Gewest, en dragen bij tot de uitvoering van de doelstellingen die zijn bepaald in de ruimtelijke ordeningsstrategieën van het gebied.

Participatie is een essentieel onderdeel van de stadsvernieuwingsinstrumenten. Hoe kunnen we de participatieve dimensie in de Duurzame Wijkcontracten nog meer versterken?

In de voorbije jaren won participatie aan belang en intensiteit. Men kon zich beroepen op bijkomende middelen en zich verrijken met nieuwe praktijken gebaseerd op een bottom-up benadering die zich vooral richt op samenwerking en overleg tussen bewoners, technici en overheden.

Vandaag de dag zien we meer dan ooit het belang van deze participatiemechanismen. Ze moeten versterkt en opnieuw bedacht worden op het niveau van alle stadsvernieuwingsinstrumenten. Heel wat dingen werden in die richting gerealiseerd. De hervorming van de Duurzame Wijkcontracten liet op die manier toe om innovatieve en meer informele vormen van participatie te promoten. Er werden bijkomende financiële middelen toegekend aan de gemeenten om innovatieve processen op te zetten met experts en participatieprofessionals. Binnen deze context blijft de rol van de verantwoordelijken en de plaatselijke politici bepalend opdat de participatie van de burgers werkelijk efficiënt kan zijn.

In de toekomst zal men nieuwe gewestelijke instrumenten moeten bedenken. Ik denk aan een gewestelijke *empowerment* ruimte voor de Brusselse burgers die zich engageren of die zich willen engageren met participatieve instrumenten gericht op stadsvernieuwing. Maar ik denk ook aan een faciliterende dienst die bevoegd is om de bewoners, de openbare actoren, de technici en de overheden te informeren, begeleiden en ondersteunen op het vlak van participatie.

WAT IS EEN DUURZAAM WIJKCONTRACT?

De Wijkcontracten zijn vierjarige stadsvernieuwingsprogramma's, opgestart in 1994 door het Gewest en geleid in partnerschap met de gemeenten en de bewoners in de verschillende kwetsbare wijken van Brussel.

De programma's voorzien, op het niveau van een welomschreven stadsperimeter, in een geïntegreerd actieplan om de voornaamste noden te verzachten inzake renovatie of woningbouw, opwaardering van de openbare ruimte, creatie van buurtinfrastructuur, ondersteuning van tewerkstelling en economische activiteiten, en versterking van de sociale cohesie binnen de wijken.

Sinds 2010 heeft een nieuwe ordonnantie dit brede programma omgezet in een Duurzaam Wijkcontract. Die hervorming benadrukt de duurzame ontwikkeling die in elke fase aan zet is. De verschillende ingrepen hebben tot doel te waken over de stelselmatige aandacht voor afvalpreventie en afvalbeheer, waterbeheer, meer biodiversiteit, nieuwe groenzones, grondzuivering, betere energieprestaties van gebouwen en de uitbreiding van opleidingen voor duurzame ontwikkeling.

Elk jaar selecteert de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, na een oproep tot kandidaatstelling, vier wijken die een nieuw Duurzaam Wijkcontract kunnen afsluiten. Om over te gaan tot die selectie houdt men rekening met de kwetsbaarheid van de bevolking binnen de betrokken perimeter, de mogelijke ingrepen in de wijk en de motivatie van de gemeente om aan duurzame stadsvernieuwing te doen.

Elk Duurzaam Wijkcontract bestaat uit twee grote fasen. Een eerste periode van negen maanden wordt besteed aan het opstellen van een operationeel programma. Tijdens de tweede fase worden de verschillende ingrepen uitgevoerd binnen een looptijd van vier jaar. Twee extra jaren worden voorzien om de laatste werven af te werken.

De burgers worden gedurende het gehele proces opgeroepen om deel te nemen aan het project en betrokken bij de uitwerking ervan. Een wijkcommissie, samengesteld uit de vertegenwoordigers van de bewoners en de verenigingssector, komt geregeld samen en bepaalt mee de doelstellingen van elk Duurzaam Wijkcontract, zowel op het vlak van de uitwerking van het programma als bij de realisatie ervan. Algemene vergaderingen, waarbij alle bewoners welkom zijn, komen eveneens meermaals per jaar samen. De laatste jaren wordt een stijging vastgesteld van vernieuwende en meer informele vormen van participatie: ontdekkingswandelingen, werkateliers, plaatsbezoeken...

De Duurzame Wijkcontracten, die een gewestelijke investering van 44 miljoen euro per jaar inhouden i.p.v. vertegenwoordigen, verdeeld over vier gemeenten en vier programma's, vormen de voornaamste tool van het stadsvernieuwingsbeleid dat in het Brusselse Gewest gevoerd wordt.

INTRODUCTIE

Deze publicatie handelt over de openbare ruimte die is aangelegd in het kader van de Duurzame Wijkcontracten. Het wil de Brusselse aanpak van de openbare ruimte in een Europese context plaatsen, en licht werpen op de verbintenissen van het stadsbeleid inzake ecologische en sociale uitdagingen. Het boek richt zich dan ook op de vormgeving van nieuwe werkwijzen die de laatste tien jaar zijn ontwikkeld om die grote uitdagingen het hoofd te bieden. Deze werkwijzen worden hier voorgesteld in korte theoretische essays, maar ook de praktijk komt aan bod. Tien projecten rond openbare ruimte, uitgevoerd in het kader van de Duurzame Wijkcontracten, krijgen een toelichting aan de hand van grafische analyses en foto's. Tot slot worden deze werkwijzen getoetst aan de realiteit van de actoren in het gebied, om zo de zwakheden in deze werkwijzen aan het licht te brengen maar ook en vooral om ze te verbeteren en op die manier de stad te verbeteren.

Dit boek is het derde in een reeks over de Wijkcontracten. Het eerste boek verscheen in 2007 met als titel *In Brussel, dicht bij ons, Architectuur in de Wijkcontracten*, geschreven en geïllustreerd door Maurizio Cohen en Marie-Françoise Plissart. Het geeft toelichting bij de architectuurprojecten die zijn uitgevoerd via de stadsvernieuwingsprogramma's van de Wijkcontracten. In 2009 verscheen een tweede werk, met als titel *Brussel getoetst op inspraak*, geschreven en geïllustreerd door Mathieu Berger en Pauline Beugnies. Het brengt een benadering die de architecturale realisaties overstijgt: de auteurs kiezen ervoor om het accent vooral te leggen op de participatieve dimensie van de Wijkcontracten.

REDACTIONEEL

De laatste tien jaar zijn de ingrepen in de openbare ruimte in het kader van de Duurzame Wijkcontracten sterk geëvolueerd. Aanvankelijk ging het enkel om het opfrissen van het wegnnet, ondertussen dragen de Duurzame Wijkcontracten ook bij tot de creatie van echte ontmoetingsplaatsen. Eerst was de werkwijze heel eenvoudig. Geleidelijk aan is ze verfijnd. Nu gaat het erom nieuwe ruimte te *veroveren* en de bestaande openbare ruimten in het dichte stadsweefsel te *heroveren*, die om diverse redenen niet meer beantwoorden aan het huidige gebruik van de ruimte ¹.

Dit essay belicht de specifieke kenmerken van die nieuwe werkwijzen die zijn ontwikkeld om de Brusselse openbare ruimte te (her)veroveren: de reliance, de reflexiviteit en de manoeuvreerkunst.

De *reliance* zorgt voor ruimtelijke en ecologische continuïteit tussen fragmenten ruimte die openbaar zijn gemaakt.

Dankzij de *reflexiviteit* kan de burgerparticipatie bijdragen tot de regeneratie van ruimtes waarvan de inrichting niet meer beantwoordt aan de huidige gebruiken.

De *manoeuvreerkunst* wil het openbaar domein opwaarderen door een minimum aan middelen aan te wenden. Die drie werkwijzen vereisen wel allemaal dat innoverende, sobere oplossingen worden geboden voor de bestaande ruimte, aangepast aan de context waarin ze worden toegepast.

ONDERZOEKSVELD

Het begrip openbare ruimte waarnaar dit essay verwijst, is een ruimte die zich laat omschrijven als ontmoetingsruimte; 'een plaats waar verschillende parcours elkaar kruisen, waar verschillende trajecten samenkomen en soms botsen. Het is een gebied waar cultuur en beleid elkaar tegenkomen, en waar sociaal werkveld en individueel terrein elkaar vinden' ².

Door de eeuwen heen en afhankelijk van de bevolking, heeft de openbare ruimte diverse vormen aangenomen en is ze verschillend benoemd: ze was zowel Griekse agora als Romeins forum, hoofdweg van een dorp, marktplaats of kerkplein, boulevard, plantsoen, tuin, dreef... Maar welke vorm ze ook aannemen of hoe ze ook heten, al die ruimtes waarborgen, door hun aanwezigheid in de stad, het bestaan van materiële en immateriële uitwisselingsplaatsen die het private domein overstijgen ³. Die openbare ruimtes zijn telkens de weerspiegeling van de maatschappij die ze heeft voortgebracht. Die openbare ruimtes bezitten allemaal het intrinsieke en tegenstrijdige kenmerk dat ze bijdragen aan de economische dynamiek van de stad en tegelijk bijdragen aan de vermindering van de sociale uitsluiting. Ze weerspiegelen de uitdagingen van de contexten waarin ze werden gecreëerd ⁴.

Transformatie van de Europese openbare ruimte

De openbare ruimte wordt in het algemeen gezien als de spiegel van de uitwisselingen en de ontmoetingen die ze mogelijk maakt. Met name de Europese openbare ruimte heeft recentelijk diepgaande mutaties ondergaan, waarvan de oorsprong voornamelijk van sociodemografische aard is. De laatste decennia kreeg de

bevolking van Europese grootsteden zoals Parijs, Wenen of Londen een sterk internationaal karakter. In Brussel, bijvoorbeeld, werd in 2012 vastgesteld dat 34 procent van de bevolking van buitenlandse origine was, afkomstig uit een vijftigtal verschillende landen ⁵. In tegenstelling tot de Europese tendens, is de demografische groei van de Brusselse bevolking in volle bloei ⁶. Bovendien daalt de gemiddelde leeftijd van de bevolking sinds ongeveer vijftien jaar ⁷. Brussel lijkt te ontsnappen aan de vergrijzing van de bevolking en bepaalde gemeenten, zoals Sint-Jans-Molenbeek, kennen een sterke vertegenwoordiging van de jongste leeftijdscategorie, in het bijzonder die van 0 tot 3 jaar ⁸.

Pas recentelijk zijn de Europese en Brusselse beleidsmakers zich bewust geworden van die sociodemografische veranderingen. Die bewustwording kwam er na de rellen die verschillende Europese steden in de jaren '90 teisterden: Lyon, Parijs ... en Brussel. Die rellen hebben, op een ietwat brutale manier, duidelijk gemaakt dat er te weinig aandacht werd besteed aan de wijzigende bevolking, aan de steeds duidelijker wordende sociale dualisering, aan de verslechtering van de leefomstandigheden en de gevolgen ervan voor de stedelijke ruimte. Naar aanleiding van die geweldplegingen heeft Europa meerdere aanbevelingen geformuleerd ⁹ waarin ze de lidstaten uitnodigt openbare stadsruimtes te hertekenen en aan te leggen, onder meer voor de jeugd. In Brussel is die bewustwording ook doorgetrokken naar de beleidskeuzes van de stad. Er trad een verschuiving op in het stadsvernieuingsbeleid, van louter woningbouw naar een vernieuwing van de leefomgeving ¹⁰. Die keuzes en veranderingen zorgen sinds een aantal jaar voor de ontwikkeling van openbare ruimte die zich meer open stelt voor de

opkomende culturen en voor de vele manieren waarop Brusselse bevolkingsgroepen de ruimte in gebruik nemen.

Bovendien worden de Europese steden nu geconfronteerd met ernstige milieuvraagstukken: de uitstoot van fijn stof, de problematiek rond waterbeheer en de vervuiling van de bebouwde grond... Die uitdagingen voeden het debat rond de toekomst van onze steden. De bewoners en beleidsverantwoordelijken zijn steeds meer bezorgd over de levenskwaliteit in de stedelijke omgeving en stellen milieudoelstellingen, onder meer inzake vervuiling en ecologie ¹¹. Tegen die achtergrond komt de openbare ruimte naar voren als een werkveld waarin die doelstellingen kunnen worden geconcretiseerd. Ze wordt een plek waar stedelijke en milieugebonden belangen kunnen worden behartigd. De aanleg van *waterpleinen* ¹² in Nederland is daar een mooi voorbeeld van. De ludieke inrichting van die pleinen is zo uitgedacht dat de pleinen het teveel aan water bij extreme regenbuien kunnen opvangen. Ze doen dienst als een soort bufferruimte, om te vermijden dat het netwerk verzadigd raakt en zo het overstromingsgevaar in te dammen. Door de ontwikkeling van actieve mobiliteitsvormen - niet-gemotoriseerde mobiliteit waarvoor een fysieke inspanning wordt geleverd - komt men tegemoet aan de wens om de uitstoot van fijn stof te beperken. Deze ontwikkeling beïnvloedt ook de inrichting van de openbare ruimte in heel wat steden, waar uitgebreide fietsnetwerken worden uitgetekend en een nieuw soort stadsmeubilair verschijnt (*Villo*, *Vélib'*, fietsstallingen) ¹³. Die voorbeelden tonen mooi aan dat een nieuwe milieudynamiek is ontstaan die geleidelijk aan de stadsomgeving binnendringt. Ze bevoordeelt alternatieve

vervoermiddelen, meer groen of contact met de natuur en beïnvloedt rechtstreeks het ontwerp van de openbare ruimte.

Europese ruimtelijke verschillen en innovatie

De Europese openbare ruimte moet voortaan rekening houden met de sociodemografische en milieugebonden veranderingen, en tegelijk in staat zijn de economische en culturele uitdagingen aan te gaan, die eigen zijn aan haar openbare karakter. Die transformaties zijn niet uniform vereist over het geheel van het stedelijke gebied, en bepaalde stadsdelen zijn gevoeliger voor verandering dan andere. De stadscentra zijn over het algemeen onderworpen aan een, soms tegenstrijdig, ideaalbeeld van een ruimtelijk model dat zowel economisch competitief en modern als pittoresk is. De openbare ruimtes in het historische hart van de Europese steden zijn daarom vaak onderworpen aan historiserende inrichtingen die relatief standaard zijn. Ze bevriezen dan als erfgoedelementen en verworden tot handelsgoederen. Die tendens is veel minder aanwezig in wijken in volle socio-economische transitie of in steden die minder op het verleden gericht zijn ¹⁴. Ontsnappend aan de moderne vereisten van de *city marketing*, zijn deze wijken vatterbaarder voor wijzigingen in hun openbare ruimte, met de steun van een vooruitstrevend beleid of onder druk van de maatschappelijke actoren ¹⁵. Hierdoor zijn die wijken bevoorrechte laboratoria voor stadsinnovatie en -herstel.

Stadsconfiguratie

De Brusselse wijken die onder grote demografische druk staan en te lijden hebben onder verpaupering, met een kwetsbaarder wordende bevolking, zijn in 1995 gegroepeerd. De perimeter waar-

binnen deze groepering valt is omschreven als Ruimte voor de Versterkte Ontwikkeling van de Huisvesting (RVOH), wat in 2002 is omgezet in Ruimte voor de Versterkte Ontwikkeling van de Huisvesting en de Renovatie (RVOHR). Het gaat om gemeenten uit de arme uitbreidingswijken van de Brusselse agglomeratie plus de volkswijken in het westen van Elsene en Etterbeek. De meeste van deze stadsgebieden zijn gelegen in het lagere stadsdeel, langs de valleien van de Maalbeek, de Zenne, Zinneke en het tracé van het Kanaal. Het is in die stadsgebieden, waar de eerste industriële vestigingen werden neergezet, dat de arbeiders en minder gegoe-den zich kwamen vestigen ¹⁶. Die evolutie heeft haar sporen nagelaten in de structuur van die wijken, die ook nu nog gekenmerkt worden door de aanwezigheid van vooral kleine woningen en een dicht stadsnetwerk dat bezaaid is met industriële gebouwen. Zo bedraagt de bezettingsgraad van de bouwgrond door bebouwing 51 procent in de wijken langs de Leopold II-laan (Molenbeek), 52 procent in de Helmet-wijk (Schaarbeek) en 68 procent in de Scepter-wijk (Elsene); tegenover een gemiddelde van slechts 25 procent voor het volledige Brussels Hoofdstedelijk Gewest ¹⁷. De karakteristieken van de RVOHR, onder meer de hoge dichtheid van de bebouwing, de geringe openbare ruimte en de kleine woningen, maken dat het ontwikkelen van openbare ruimte essentieel is.

WERKWIJZEN

De openbare ruimte van de RVOHR is onderhevig aan talrijke sociale en economische mutaties. Maar de Brusselse context is des te complexer daar het stedelijke weefsel van de RVOHR dicht is en de bevolking in volle demografische expansie. Dit betekent dat bij het ontwerpen van openbare ruimte rekening moet worden

gehouden met de verbetering van de woonomgeving, de aanwezigheid van specifieke gebruikers, onder meer jongeren, de integratie van opkomende culturen en de spanningen die een bevolkingstoename met zich meebrengt. Bovendien moet men het stellen met bescheiden financiële middelen en werken binnen een dicht bebouwd stadsweefsel waarin weinig openbare ruimte is. De eerste uitdaging inzake inrichtingsbeleid van de openbare ruimte in de Brusselse context, en meer bepaald in de RVOHR, is dan ook de verovering van nieuwe openbare ruimte. Dat gebeurt door de aankoop van braakliggende gronden, privépercelen zoals de gemeenschapstuin van de vzw De Straat gelegen in de Finstraat ¹⁸, van infrastructuren die buiten gebruik zijn zoals een deel van de Lijn 28, en restinfrastructuur zoals de berm van Lijn 161. Alles begint dus bij de ontwikkeling van strategieën die het aantal vierkante meters openbare ruimte vergroten.

De tweede uitdaging betreft de herovering van bestaande openbare ruimte; de ruimte die geen ontmoetingsruimte voor bewoners meer is of nooit geweest is. Het Hertogin van Brabantplein is daar een mooi voorbeeld van ¹⁹. Dat plein, waar vroeger de paardenmarkt gevestigd was, is nu een groot verkeersplein geworden. Het is volledig gewijd aan de auto en vervult dan ook zijn rol van openbare ruimte voor de buurtbewoners niet meer. De vraag rijst dus welke lessen we kunnen trekken uit de ervaringen van het verleden en van de gebruikers, zodat er in de openbare ruimte opnieuw een echte samenhang kan groeien tussen de gebruiken en de praktijken van de stad. Maar meer nog, die stedelijke herovering heeft tot doel ons de restruimte van het openbaar domein opnieuw toe te eigenen om leef- en ontmoetingsruimtes te creëren

ten dienste van de gemeenschap, hoe bescheiden ze ook zijn. In de RVOHR wordt aandacht besteed aan trottoirs die stadssalons kunnen worden, of kaaien die kunnen evolueren van doorgangsruiimte naar ontspanningsruimte. Het gaat erom werkwijzen uit te vinden, te ontwikkelen en uit te voeren die het mogelijk maken het openbaar domein te heroveren om er een echte openbare ruimte van te maken.

De ingrepen in de openbare ruimte van de RVOHR zijn bijgevolg onderworpen aan de uitdaging om de ruimte te veroveren of te heroveren. Op een niet-uitputtende manier zorgen drie verschillende werkwijzen ervoor dat die uitdagingen kunnen worden aangegaan. Bij *reliance* gaat het erom manieren te vinden waarmee publiek geworden ruimte zich verzoent met de stad. Het begrip *reflexiviteit* vergt de invoering van participatieve processen om de ruimte te heroveren, terwijl de *manoeuvrekunst* zich toelegt op het bedenken van afgeleide regelingen voor nieuwe functies en toepassingen.

Reliance

De verovering van ruimte kan op verschillende manieren gebeuren en hangt soms af van de kansen die zich voordoen. Een braakliggend terrein is beschikbaar, wordt aangekocht en openbaar gemaakt. Zo kan een kleine ruimte worden gecreëerd midden in een bouwblok bijvoorbeeld, of een *pocket park* ²⁰ te midden van percelen. Maar het is ook mogelijk om ruimte van grotere omvang in te richten, die rechtstreeks het leven in de wijk beïnvloedt en de wijk met andere locaties verbindt. De bedoeling is om continuïteit te brengen in een versnipperd weefsel, om manieren te vinden die reliance creëren ²¹, om banden te smeden in plaats van beperkingen op te leggen. Omdat de verbindingen verschillende ruimtelijk-

temporele niveaus samenbrengen en zo de schaal van het perceel inbedden in een ruimer territoriaal geheel. Maar de metamorfose ervan voltrekt zich slechts stap voor stap²².

Het Park System (pagina 33) in Elsene is een concept van openbare ruimte dat diverse restruimtes verenigt en linkt, zoals spoorwegbermen, parken en tuinen. Het project biedt zowel de mogelijkheid om ruimtelijke en ecologische continuïteit te creëren als temporele continuïteit (versnipperde en uitgestelde realisaties) en functionele continuïteit (specifieke netwerken voor spel of actieve mobiliteit). Het project maakt gebruik van de topografie van de wijk en buit de ruimtelijke karakteristieken van de wijk uit, die ontstaan zijn uit een klassieke stedenbouw. Het heeft de tweeledige doelstelling de stedelijke kwaliteit van de plek te herstellen en (opnieuw) banden te smeden op gewestelijk vlak.

Het project Divercity²³ maakt dan weer gebruik van de restruimte op de kruising van twee spoorwegen. Het project ambieert een transformatie van die braakliggende grond in een openbare ruimte die mensen samenbrengt in het lager gelegen deel van de gemeente Vorst. Het gaat erom een ontmoetings-, uitwisselings- en mixruimte te creëren, om de sociale continuïteit te versterken; een continuïteit die de plaatselijke bevolkingsgroepen respecteert door hen te laten deelnemen aan het project en zo hun leefomgeving te verbeteren. De toevoeging van diverse functies die ontbreken in de omliggende wijken, zoals speeltuinen, een seniorenclub en een wijkcentrum, zorgt voor een consolidatie van het bestaande netwerk van collectieve voorzieningen.

Een ander voorbeeld van reliance is het speelplein Dubrucq

(pagina 51). Vertrekkend van een klein rekbaar perceel, een braakliggend terrein in het verlengde van de vroegere spoorlijn L28, blaast die herschikking het geheel van Lijn 28 nieuw leven in. Dat zorgt niet alleen voor verbanden tussen de verschillende niveaus van de stad (gemeentelijke en gewestelijke projecten worden met elkaar in verband gebracht) maar het blijkt ook een groene long te zijn voor dit stadsdeel. Die visie van het stadsproject doet ons denken aan de strategie van Klein Duimpje²⁴: kleine projecten strooien die aan elkaar geregen uiteindelijk gehelen vormen.

Tot slot stelt het project Zennepark²⁵ voor om het oude tracé van de Zenne te gebruiken voor de ontwikkeling van een groen netwerk, door de braakliggende gronden op het tracé om te vormen tot groene recreatiezones. De bedoeling is om een globaal inrichtingsplan voor te stellen waarin een fysieke continuïteit is opgenomen en zo een sluitend geheel van grotere omvang te maken.

De voorbeelden tonen de diversiteit van de verbindingswijzen aan. Het kan gaan om het verbinden of samenbrengen van openbare ruimtes die los van elkaar bestaan, of om het gebruiken van restanten uit het verleden, zoals elementen van oude infrastructuren, om zo de basis voor de toekomstige ontwikkelingsassen te leggen.

Reflexiviteit

De (her)verover van verouderde ruimtes berust op een werkwijze die ervoor zorgt dat gebruikers van die ruimtes zich de huidige praktijken eigen maken. Die werkwijze is gebaseerd op de som van vroegere ervaringen. Met andere woorden, ‘ze vertrekt van het bijzondere om zich op te werken naar het algemene’²⁶. De reflexi-

viteit verwijst in dit geval naar de recurrentie; het project krijgt zo vorm door de opeenstapeling van ervaringen²⁷. Het project leert uit lessen die zijn getrokken, de reflecties die zijn gemaakt over de ruimte: de openbare en private staat ervan, de herinrichting maar ook de werking ervan.

Maar de reflexiviteit verwijst ook naar een denkwijze die verder gaat dan de strikte traditionele scheiding tussen de verschillende kennisvelden. Dialogen, debatten en discussies zijn allemaal essentieel om een rationaliteit van het reflexieve type naar boven te brengen²⁸; een rationaliteit die minder gebaseerd is op de beslissingsprincipes dan op constructieve uitwisselingen. Waar het om gaat is dat men vanuit de concrete problemen reflecteert op de gebruiken. Dat wil zeggen vertrekkend vanuit problemen zoals ze werkelijk bestaan in de wijken, en niet vanuit een veronderstelde situatie of voorgekauwde oplossingen die zijn opgelegd door trendy stedenbouwkundige inzichten²⁹. Het project ontstaat niet meer uit een almachtig principe maar vloeit voort uit een dialoog tussen erkende experts en bewoners-ervaringsdeskundigen³⁰.

Bij wijze van voorbeeld: tijdens de realisatie van het Houffalizeplein (pagina 77), werden ontdekkingswandelingen georganiseerd voor de bewoners. Via werkgroepen is daarna een dialoog opgestart tussen de experts ter plaatse, de bewoners zelf dus, en de andere actoren van het project, die technische vaardigheden bezitten. Het Houffalizeplein werd opgewaardeerd op grond van de lessen die zijn getrokken om zo de ruimte en het gebruik ervan te optimaliseren.

Het Koningin Groenpark (pagina 91) is een gelijkaardig voorbeeld.

De werkgroepen, die bedenkers en gebruikers samenbrengen, hebben zich gebogen over de zwakke punten, de vormen van overlast en de gebreken die hebben geleid tot de sluiting van het vroegere park, om na te gaan wat de stedelijke en ruimtelijke ambities zouden kunnen zijn om het park opnieuw aan te leggen. Het project is ontstaan uit de lessen die zijn getrokken uit de sociale, ruimtelijke en functionele context die het eigen zijn.

Voor het Orbanplein³¹ vond de dialoog tussen de projectleiders, de beleidsmakers en gebruikers plaats tijdens de uitwerking van de tijdelijke inrichting die er kwam voordat de finale inrichting werd bedacht. Zo konden de opmerkingen, gegeven naar aanleiding van het gebruik in deze eerste fase, worden geïntegreerd in het definitieve project. Ook konden de ambities van ontwerpers en gebruikers, onder meer de kinderen, worden gebundeld tot een samenhangend geheel. Zo werden de drie straten die langs het plein zouden lopen beperkt tot twee.

Of het nu gaat om werkgroepen, wandelingen of tijdelijke installaties, deze technieken bieden de mogelijkheid om praktijken naar boven te laten komen die anders moeilijk op te sporen zijn. Dat komt doordat een waaier aan gesprekspartners met elkaar in contact komt, en de voorwaarden zijn gecreëerd om zich spontaan uit te drukken. Die reflexieve benadering vormt een ommekeer in het ontwerpen van openbare ruimte in Brussel, waar tot nu toe weinig dialoog in bestond. Het toepassingsgebied voor deze methode is overigens langzamerhand uitgebreid naar de openbare ruimte gelegen buiten de RVOHR-zone. De methode is bijvoorbeeld ook toegepast bij de herinrichting van het Flageyplein. Die ruimte was

oorspronkelijk volledig gewijd aan de infrastructuur en is uiteindelijk opgevat als een ontmoetingsplaats met een bewust openbaar karakter. De reflexieve benadering van de Wijkcontracten die toen golden voor het plein hebben zeker bijgedragen tot deze gewijzigde bestemming³².

Manoeuvreerkunst

Het openbaar domein omvormen tot een openbare ruimte kan worden beschouwd als een daad van verzet tegen een technocratische benadering van de stad³³. De ruimte en haar meubilair herzien vereist vindingrijkheid en listigheid, ‘slimme kunsten van de zwakke in de orde vastgelegd door de sterke’³⁴, zodat de burger zich stukken trottoir of straat opnieuw kan toe-eigenen. Die stedelijke herovering ontvouwt en hertekent de manoeuvreerkunst, als een militaire handeling die nu een middel voor stadsvernieuwing is geworden. Dankzij een listige ingreep veroorzaakt de manoeuvre³⁵ een verrassingseffect en vormt ze een onbeduidende plek of een niet-plaats³⁶ om tot een ontmoetingsplaats.

Die benadering is bijvoorbeeld toegepast in het project Liverpoolplein (pagina 137). De ruimte, die oorspronkelijk doorsneden werd door auto’s, werd een eerste keer herschikt in 2001. Het plein werd toen groener en de trottoirs werden deels verbreed. Maar die ingreep bereikte niet het verhoopte succes in een wijk waar autohandel alom tegenwoordig is. Er ontstond een nieuw plein-project dat door het gebruik van massief meubilair een deel van de straat omvormde tot autovrij gebied. De inventiviteit die aan de dag werd gelegd, bood de kans om een infrastructuuronderdeel

geleidelijk aan te onttrekken aan zijn enige functie, namelijk het verkeer dienen. Ze legde de basis voor het creëren van een ontmoetingsruimte, een openbare ruimte voor de wijk.

Een vergelijkbare werkwijze is gevolgd voor het project Roze Verspreiding (pagina 151). Palen van verschillende hoogte, geplaatst op een deel van het trottoir dat wat breder is dan gewoonlijk op de hoek van de Loofstraat en de Gierstraat, vormen een informele ruimte om tot een stadssalon. Die inrichting laat de verkeersruimte afwijken van haar oorspronkelijke functie en geeft er een nieuwe ruimtelijke en sociale dimensie aan.

Volgens dezelfde logica heeft de installatie van artistieke banken³⁷ op verschillende plaatsen in de gemeente Anderlecht de kans geboden om onbeduidende plaatsen om te vormen tot stadssalons. Voor het ontwerp van de banken is een wedstrijd uitgeschreven; ze zijn origineel en trekken de aandacht. Maar interessanter dan het esthetische resultaat is hier de inventiviteit die aan de dag werd gelegd om de ruimte waar de banken staan te heroveren. Door voorwerpen te plaatsen die deels kunstvoorwerpen en deels straatmeubilair zijn, wordt de openbare weg zelf opgewaardeerd en volledig omgevormd, zonder grote middelen te vergen. De loopbrug over de Berenkuil (pagina 165) gaat nog verder, doordat deze het ontwerp van veelomvattend straatmeubilair laat zien, in plaats van een plaat over de lager gelegen spoorweg. De brug vormt een door-gangplaats, een ontmoetingsplaats en biedt een panoramisch uitzicht daar waar oorspronkelijk enkel een leegte was.

De grens van de manoeuvreerkunst werd waarschijnlijk bereikt bij

de installatie van de veelkleurige windmolens³⁸ op de Kanaalkaai in Molenbeek. De ingreep, tussen straatmeubilair en kunstvoorwerp, trekt de aandacht. Ze wil vooral een nieuw imago scheppen voor de plek en de bewoners samenbrengen door het creëren van een sterk landmark waarmee bewoners zich kunnen vereenzelvigen. In visueel opzicht een doeltreffende inventieve ingreep die echter het risico loopt eenvoudig cosmetisch bedrog te zijn als ze niet gepaard gaat met een echte regeneratiestrategie.

VAN CONCEPT TOT ACTIE IN HET VELD

Reliance, reflexiviteit en manoeuvreerkunst pogen elk op hun manier de stadsuitdagingen het hoofd te bieden. Maar de toepassing ervan gebeurt niet zonder horten of stoten. Bewust zijn van de zwakke punten in deze benaderingen, in staat zijn te onderscheiden wat ze verzwakt, blijkt dan ook uiterst belangrijk. Het is raadzaam de beperkingen van dat soort werkwijzen te kennen om er nieuwe richtlijnen uit te distilleren voor de evolutie van die ruimtelijke benaderingen.

De werkwijze die gepaard gaat met reliance zou zich dan ook kunnen vertalen in de ontwikkeling van netwerken, en die van de reflexiviteit zou parallel kunnen lopen met de duurzaamheid van de projecten. De manoeuvreerkunst zou dan weer een soort voorloper kunnen zijn van een zuinig stadsbeleid³⁹.

Netwerkcontract

Gezien vanuit het perspectief van de reliance brengen de relaties die worden gelegd tussen het lokale niveau en het gewestelijke niveau verschillende actoren rond de gesprekstafel. Deze actoren zijn vertrouwd met de lokale situatie of dienen bredere belangen,

via een interlokale dynamiek. Op het Brusselse grondgebied, bekend om zijn sterk gefragmenteerde stelsel⁴⁰, verlopen die discussies niet van een leien dakje. Al te vaak worden projecten die dat soort werkwijze vereisen vrij uit handen gegeven aan vele groepen actoren, als die laatsten het al niet laten afweten. De invoering van de aanpak van verbindingen kan soms lastig zijn en soms veel tijd vergen.

De inrichting van de oevers van het Kanaal is een voorbeeld van het leggen van verbanden die zijn aangepast aan de context en dat de schijnwerpers richt op de soms hachelijke kantjes van dergelijke projecten. Vanaf Anderlecht rijgen de openbare ruimtes zich aan-een langs de kaaie die omgevormd zijn tot fietspaden: de circuits voor actieve mobiliteit zorgen dus voor continuïteit tussen de site van de slachthuizen, het Liverpoolplein (pagina 137), de sport-hal Heyvaert, de vroegere brouwerij Belle-View, de Picardbrug, de Materialenkaai... Maar aan de hele logica van dit globale project komt plotseling en op lokaal niveau een einde: de Ninoofsepoort, die halverwege ligt, vormt een stedelijke breuk waar het autoverkeer overheerst⁴¹. Om dit spanningsveld te doorbreken, terwijl de kaderinstrumenten talrijker worden (het richtplan, de visies en masterplannen die recentelijk door het ATO⁴² zijn uitgewerkt ...), blijkt het noodzakelijk diepgaande mentaliteitswijzingen te vragen wat betreft de sectorale benadering van de inrichting van de ruimte. Die moet de versnipperingslogica overstijgen zowel op het disciplinaire als op het schaalniveau.

Op het niveau van de netwerken is het de voornaamste uitdaging om de actoren van de grote mobiliteitsbedrijven (vervoer per spoor of over water) de rol te doen aanvaarden die zij moeten spelen in de realisatie van een allesomvattende stadsvisie. De samenwerking van die actoren is essentieel in de vorming van een coherente (ecologische) continuïteit. Volgens die logica zou men een netwerkcontract moeten uitvinden dat specifiek de verschillende actoren zou verplichten zich te engageren wat betreft de realisatie van opeenvolgende ruimtes.

Duurzaamheid

De reflexiviteit die beschreven staat in het ontwerpproces voor de openbare ruimte beperkt zich momenteel al te vaak tot de fase van ruimtcreatie; het beheer na oplevering van het project wordt weinig aangehaald. Het gaat om een barst in het proces die leidt tot situaties zoals die van het Zinneke park ⁴³. Terwijl de binnenruimte van het bouwblok is bedacht in samenwerking met de toekomstige gebruikers, is ze sinds de inhuldiging herhaaldelijk het doelwit van vandalen geweest. Na een tijdelijke sluiting werd dit kleine park uiteindelijk opnieuw opengesteld voor het publiek, maar het beheer ervan blijft wankel. Als voorbeeld geven we de goede werking van de beheermechanismen van het nabijgelegen Bonneviepark ⁴⁴: dit zeer animerende en drukbezochte wijkpark wordt beheerd door Brussel Leefmilieu. Meerdere opzichters uit de wijk zijn er dagelijks aanwezig en verscheidene samenwerkingsverbanden zijn opgezet met de naburige verenigingen om het park goed bij te houden. Het beheer tegelijk met de ontwikkeling inplannen, zoals gebeurde voor het Koningin Groenpark (pagina 91), dat is de juiste weg om de verduurzaming van dergelijke ruimtes te

waarborgen. Dat heeft de vzw Le Début des Haricots ⁴⁵ goed begrepen. Van bij het ontwerp van de gemeenschapstuinen voert ze een proces van zelfbeheer in, zodat ze zich nadien kan terugtrekken en de bewoners hun ruimte zelfstandig kunnen onderhouden. Jammer genoeg zijn de behaalde resultaten heel uiteenlopend; in dit geval zou het interessant zijn te experimenteren met verschillende beheerverenigingen en ze te evalueren. Men zou kunnen denken aan ruimte beheerd door een collectief, activisten, kunstenaars en gebruikers die er voortaan zorg voor moeten dragen. De toekomst en de verduurzaming van die projecten hangen af van de uitwerking van innoverende beheerprocessen ⁴⁶, medebeheer, zelfbeheer, participatief beheer, processen die uitgedacht zijn bij het projectontwerp en steunen op het idee van toe-eigening van de ruimte op lange termijn.

Vertaling van soberheid

Men kan wel via manoeuvres op een bescheiden, snelle en slimme wijze een gezellige stadsruimte creëren, toch is het vooral de beperking van de middelen die dit soort projecten zo uitzonderlijk maakt. De laatste jaren hebben heel wat Europese steden schulden gemaakt toen ze poogden aan duurzame stadsinrichting te doen, in de technologische zin van het woord wel te verstaan: tramnetten, uitgekiende lichtplannen... Brussel daarentegen ontwikkelt een zachte stadsduurzaamheid, zonder technologische kunstgrepen. De stad heeft gekozen voor eenvoud en een terugkeer naar de natuur; ze heeft ervoor gekozen om inventief te zijn. Het is natuurlijk gemakkelijk om de traagheid en de bescheidenheid van die veranderingen te bekritisieren maar we moeten toch erkennen dat ze de valkuil van te vluchtige tendensen

heeft kunnen vermijden. In Brussel vertaalt duurzaamheid zich in soberheid. De stadsontwikkelingsplannen streven naar een beperking van de middelen en houden rekening met wat al bestaat, ten koste van generische oplossingen waarin stereotypen van de geglobaliseerde consumptie overheersen. De openbare ruimte gecreëerd in het kader van de Duurzame Wijkcontracten verbetert de leefomgeving en is toch afgestemd op specifieke situaties en respecteert de identiteit van de plaats, zonder kunstgrepen noch *overdesign*. De Heyvaertwijk kon haar identiteit bewaren; de recente inrichtingen, onder meer een fietspad voorzien van wijkvoorzieningen de herinrichting van het Liverpoolplein (pagina 137), hebben ervoor gezorgd dat het dagelijkse leven van de huidige bewoners is verbeterd. Zo ontstaat langzamerhand een eerder natuurlijke regeneratie van de stadsruimte zonder migratie van de bestaande bevolking, in tegenstelling tot de stadsvernieuwingsprojecten uitgevoerd in Katendrecht in Rotterdam ⁴⁷ of in de HafenCity in Hamburg ⁴⁸.

Om Brussel in staat te stellen haar stedelijke uitdagingen aan te gaan, is het tijd om de vorming van coalities aan te moedigen van de diverse actoren die betrokken zijn bij de invoering van netwerken die voor territoriale continuïteit kunnen zorgen, en waar het Brusselse Gewest zo'n behoefte aan heeft. Van de verduurzaming van de ruimte een prioriteit maken, zou Brussel helpen zich te bevrijden van haar imago van *ville poubelle*. En tot slot moet de soberheid worden gepromoot, niet als een tekort maar als een principe van stadsingrepen. Het Brusselse initiatief zou dan wel eens de aanzet kunnen vormen van de verspreiding van een nieuw model van duurzame stad.

NOTEN

1. Het werkwoord *veroveren*, met zijn avontuurlijke en bijna strijdlustige karakter, wordt gebruikt in plaats van het werkwoord ontwikkelen, omdat iedereen die werkt aan het Brusselse gewest weet dat openbare ruimte ontwikkelen enkel mogelijk is als veel gevechten tegen technocratie, territoriale fragmentatie worden geleverd.

2. Madanipour, A. (2003). *Public and Private Spaces of the City*. New York: Routledge.

3. Meyer, H. (2006). *Het ontwerp van de openbare ruimte*. Amsterdam: SUN.

4. Madanipour, A., Knierbein, S. & Degros, A. (2013). *Public Space and the Challenges of Urban Transformation in Europe*. New York: Routledge.

5. Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse (BISA) (2012). *Wijkmonitoring van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. <https://wijkmonitoring.irisnet.be>.

6. Lamquin, V.(2013). *Bruxelles peine face au boom démographique*, Le Soir.

7. Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse (BISA) (2013). Demografische coëfficiënt: Gemiddelde leeftijd (Analysefiche). In *Wijkmonitoring van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*.

8. Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse (BISA) (2012). De *Wijkmonitoring van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. <https://wijkmonitoring.irisnet.be>.

9. 2001, oprichting van een *Europees observatorium voor veiligheid en misdaadpreventie in steden*. 2001, aanbeveling van het Europese parlement: *een dynamisch sociaal beleid ten gunste van kinderen en adolescenten in een stadsomgeving*. 2008, verslag van de raad: *De oproer in de Europese steden: lessen en reacties van de Raad van Europa*. In die verscheidene documenten roept de Europese Commissie de lidstaten op om onder meer zo snel mogelijk stadsvernieuwingsplannen uit te werken, de sociale mix in de stadsomgeving te bevorderen en de stedenbouwkundige projecten over voorzieningen en openbare ruimte op te voeren.

10. Cohen, M. & Plissart, M.-F. (2007). In *Brussel, dicht bij ons: Architectuur in de Wijkcontracten*. Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

11. Raadpleeg voor meer informatie de website van de Europese Unie over het thema milieu: http://europa.eu/pol/env/index_nl.htm.

12. Waterplein, Rotterdam. © De Urbanisten.

13. Bendiks, S. & Degros, A. (2013). *Fietsinfrastructuur, Cycle Infrastructure*. Rotterdam: nai010 uitgevers.

14. Park Tabor, Ljubljana. © Prostoroz.

15. Madanipour, A., Knierbein, S. & Degros, A. (2013). *Public Space and the Challenges of Urban Transformation in Europe*. New York: Routledge.

16. Wayens, B. (2009). Territorialiteit en wijken: ontstaan en (re)productie van het stadsmozaïek. In Maufroy, L. (ed.). *Brussel [over] 20 jaar*. Brussel: Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling, Brussel. p. 85-107.

17. Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse (BISA) (2012). Bebouwingsgraad van de bouwblokken 2003 (%) (Kaart). In *De Wijkmonitoring van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. <http://w1p.fr/130750>.

18. Stadstuin Finstraat, Sint-Jans- Molenbeek. © vzw De Straat.

19. Paardenmarkt op het Hertogin van Brabantplein (1952). In *Le Patriote illustré*, 25 mei. Brussel: coll. MoMuse, V-2011-544.

20. Een *Pocket park* is een openbare ruimte van heel klein formaat, vaak aangelegd op de nog vrije ruimtes in het stadsweefsel. Die microparken bieden vaak heel dicht bebouwde wijken een groen- en ontspanningszone, hoe klein ook.

21. Morin, E. (2003). *La Méthode: t5 l'identité humaine*. Parijs: Seuil.

22. Zie ook Younès, C. *Kiezen voor regeneratieve verbindingen*. p.184.

23. Divercity, Vorst, Wijkcontract Vroege Groenten – Luttrebrug (2009-2013) © Am V+/MSA.

24. Bastin, O. (2012). *Bruxelles: un développement urbain en contrepoint*. A+ 235: *Rénovation urbaine*. p. 73-77.

25. Het project Zennepark maakt deel uit van het basisprogramma van het Duurzame Wijkcontract Masui (2010-2014) in Brussel-Stad uitgewerkt door de tijdelijke vereniging van het studie bureau *Karbon* en het *Collectief ipé*. Zie ook p.182.

26. Genard, J.-L. (2007). Architecture et réflexivité. In *Vivre ensemble au XXIe siècle: colloque international de l'institut de sociologie*. Brussel: Instituut voor de sociologie van de ULB. p. 400.

27. Lasch, S. (1999). *Another Modernity: A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.

NOTEN

28. Berger, M. & Beugnies, P. (2008). *Brussel getoetst op inspraak: De Wijkcontracten als oefening*. Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

29. Zie ook Amphoux, P. *Drie lessen over reflexiviteit*. p.200.

30. Genard, J.-L. (2007). Architecture et réflexivité. In *Vivre ensemble au XXIe siècle: colloque international de l’institut de sociologie*. Brussel: Instituut voor de sociologie van de ULB. p.387-403.

31. Het Orbanplein werd heringericht in het kader van het Wijkcontract Sint-Antonius (2008-2012) in Vorst door de tijdelijke vereniging van de bureaus *Artgineering* en *Urban Platform* scrl. Zie ook p.198.

32. Moritz, B. (2011). De openbare ruimtes in Brussel ontwerpen en aanleggen. *Brussels Studies*, nr. 50. <https://w1p.fr/130786>.

33. Zie ook Gwiazdzinski, L. *Over de manoeuvreerkunst*. p.216.

34. Certeau, M. de (2007). *L’invention du quotidien*: 1. Arts de faire. Coll. Folio essais (nieuwe uitgave). Parijs: Gallimard. p.65.

35. Clausewitz, K. von, aangehaald in Certeau, M. de (2007). *L’invention du quotidien*: 1. Arts de faire. Coll. Folio essais (nieuwe uitgave). Parijs: Gallimard. p. 61.

36. Augé, M. (2007). *Non-lieux: introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Coll. La Librairie du XXème siècle. Parijs: Ed. Le Seuil. p.100.

37. Artistieke Bank, Anderlecht, Wijkcontract Aumale – Wayez, 2005-2009. © SPKTR Architects.

38. The rij van windmolens is geïnstalleerd als onderdeel van de Wijkcontract Gieterij Pierron (2001-2005) in Sint-Jans-Molenbeek, en vervolgens uitgebreid door het Huis van Culturen en Sociale Samenhang (HCSS). Zie ook p.214.

39. ‘Onder de mogelijke representaties van de stad van morgen, is er een die aan kracht wint:

die van een zuinige stad, die erop gericht is om meer tevredenheid te bieden aan haar inwoners, terwijl er minder hulpbronnen worden geconsumeerd.’ Haëntjes, J. (2011). *La ville frugale : Un modèle pour préparer l’après-pétrole*. Coll. Présence. Limoges: FYP editie.

40. T’Jonck, P. (2012). *A propos de Wat met What about Brussels?* In Degerickx, I., Degros, A., Delbeke, M. [et.al], *Architectuurboek Vlaanderen N° 10 : Radicale Gemeenplaatsen – Europese architectuur uit Vlaanderen*, Antwerpen : V&A. p. 269-282.

41. Ninoofse Poort, Sint-Jans-Molenbeek.

42. Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling, opgericht op initiatief van de Regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, met als opdracht het territoriale begrip en de stadsontwikkeling te bevorderen.

43. Zinneke park, Wijkcontract Werkhuizen – Mommaerts, (2005-2009), Sint-Jans-Molenbeek, Fondu Landscape Architects. © Serge Brison.

44. Bonneviepark, Sint-Jans-Molenbeek. © Suède36.

45. *Le Début des Haricots* is een vereniging die als doel heeft de burger te sensibiliseren voor de problematiek van vervuiling en ontsporing van het industrieel systeem, voornamelijk op het vlak van voeding. <http://www.haricots.org>.

46. Lohof, S. & Reijndorp, A. (2006). *Privaat beheerde woondomeinen in Nederland*. Rotterdam: NAI Uitgevers.

47. Katendrecht is een wijk gelegen in het vroegere havengebied van Rotterdam. Dankzij belangrijke herinrichtingen konden recentelijk meer gegoede sociale klassen worden aangetrokken in een wijk die lang een kwalijke reputatie had.

48. HafenCity is een ambitieus rehabilitatieproject van een oud deel van de haven van Hamburg van 155 ha. Bedoeling is er 12 000 nieuwe bewoners te huisvesten.

PROJECTEN ■ ■ ■

RELIANCE ■

PARK SYSTEM ■

Park System is een project van **GROENE NETWERKING** in het lager gelegen deel van de gemeente Elsene, uitgewerkt in het kader van het **WIJKCONTRACT SCEPTER** (2009-2013) ⁴⁹. Het zal diverse openbare ruimtes met elkaar verbinden, waaronder **0,7 HA** gelegen langs spoorwegbermen en wegbermen.

Via het project Park System worden verschillende openbare ruimtes in de gemeente Elsenne met elkaar verbonden.

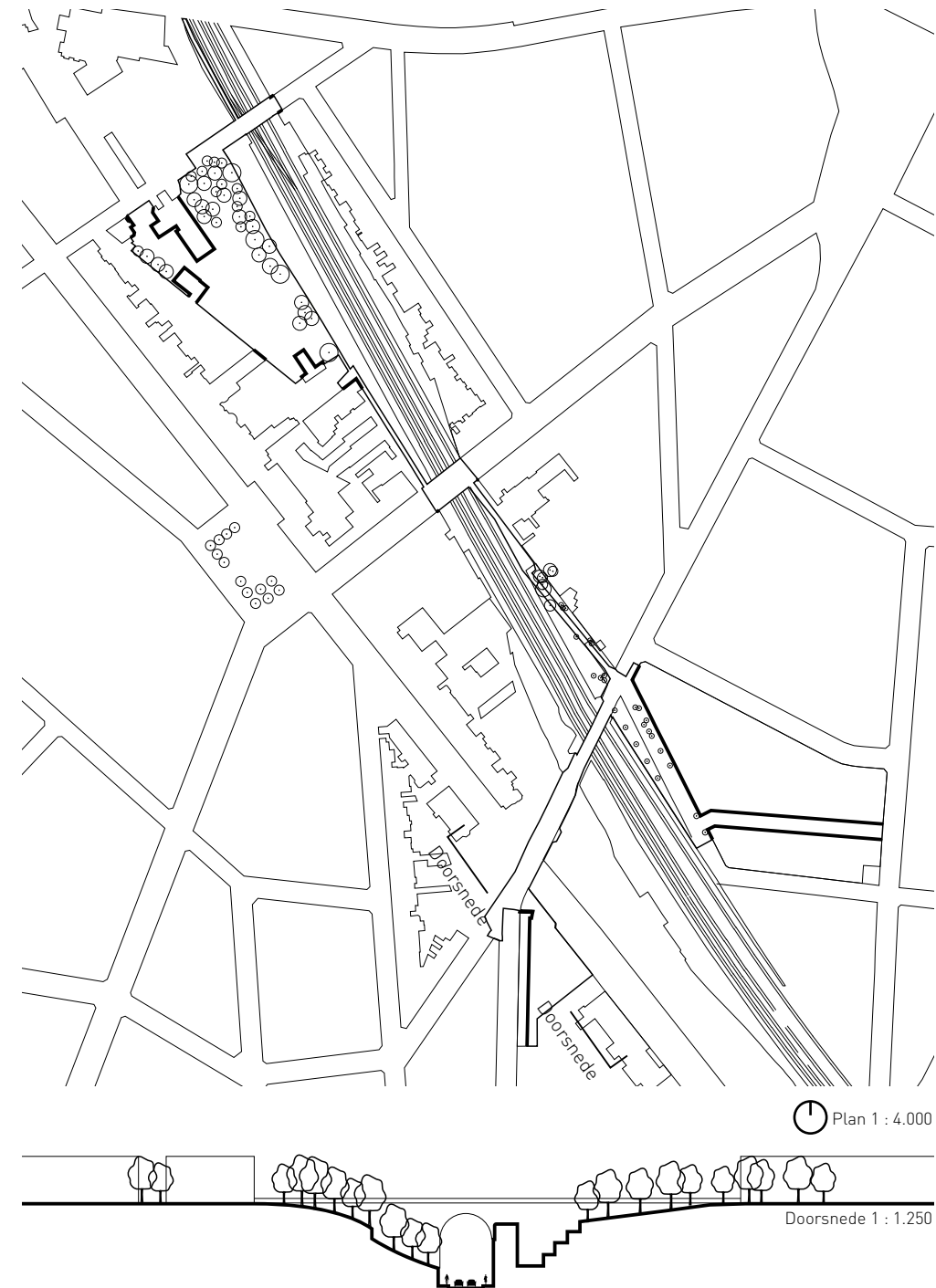
Door het gebruik van infrastructuurrestzones kunnen die delen van de openbare ruimte van de wijk met elkaar worden verbonden, of het nu gaat om oude marktplaatsen of recentere tuinen. De **verbinding** van die ruimtes, hier systeem genoemd, biedt de mogelijkheid om opnieuw een ruimtelijke, temporele en functionele stadscontinuïteit te creëren.

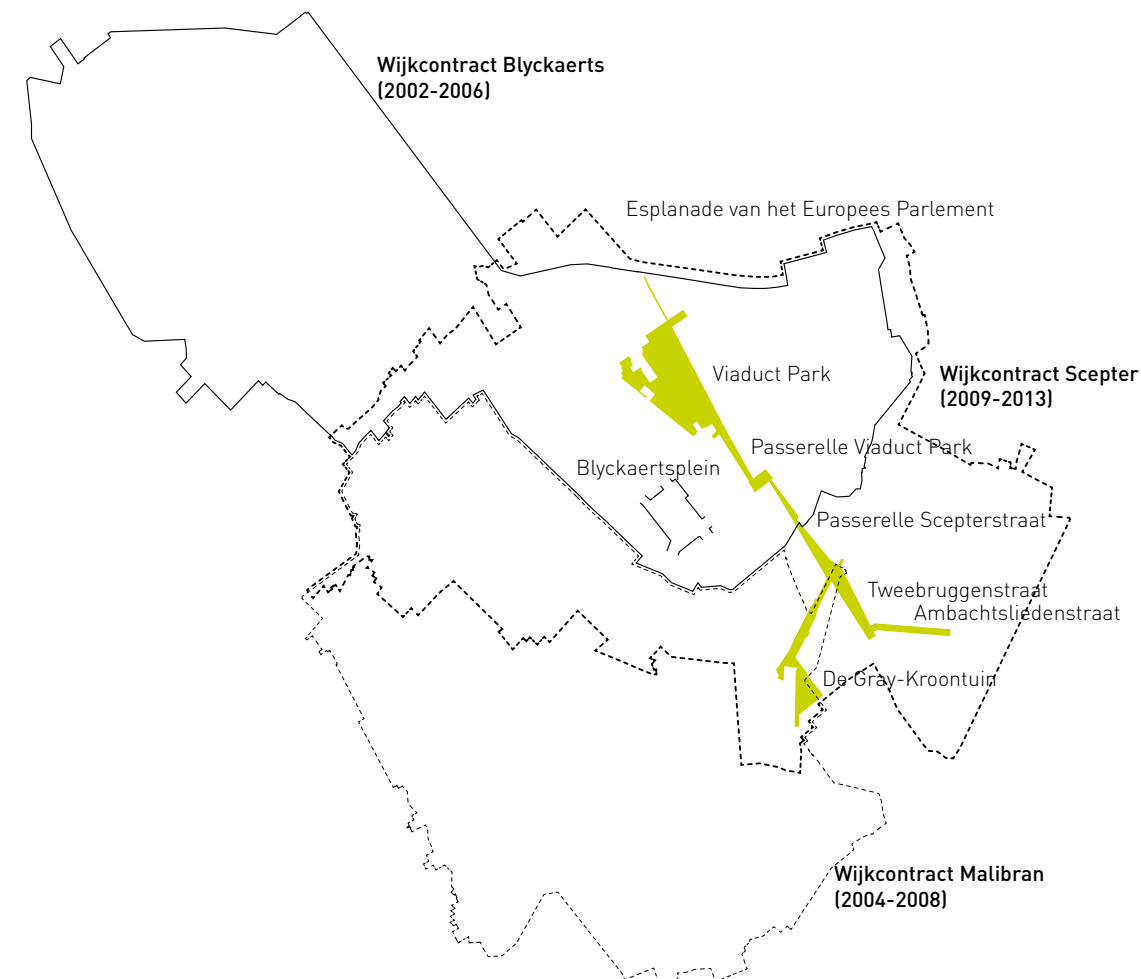
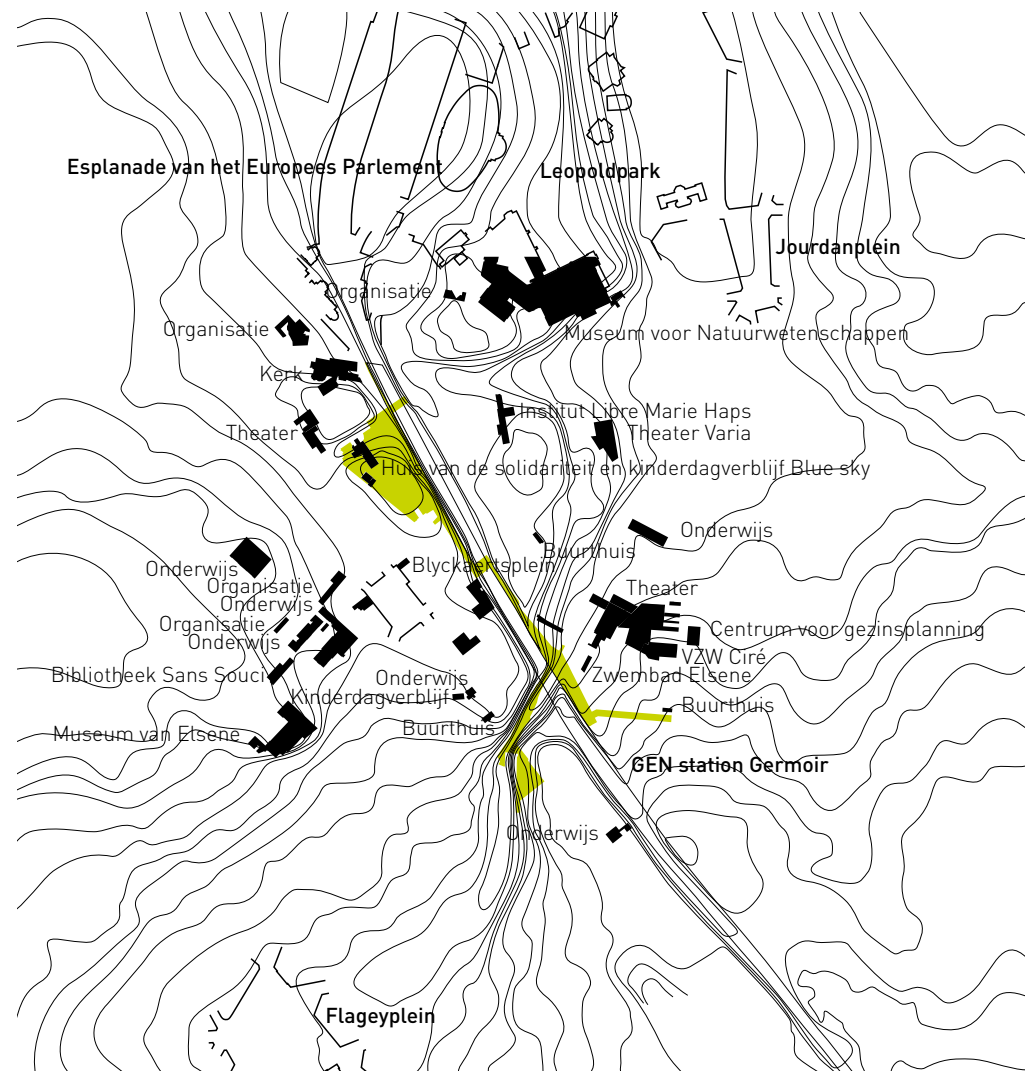
Ruimtelijk gezien smeedt het systeem banden tussen ruimtes die deel uitmaken van netwerken op verschillende niveaus. Op lange termijn wil Park System onder meer het toekomstige GEN-station van de Mouterij verbinden met het Variatheater, de Mail van het Europese Parlement ⁵⁰ met het Viaductpark en de Ambachtliedenstraat met het Raymond Blyckaertsplein. Het laat de ontwikkeling van nieuwe ruimtelijke verbindingen de vrije loop, in een wijk die fysiek versnipperd is door de stedenbouwkundige ingrepen van de negentiende eeuw.

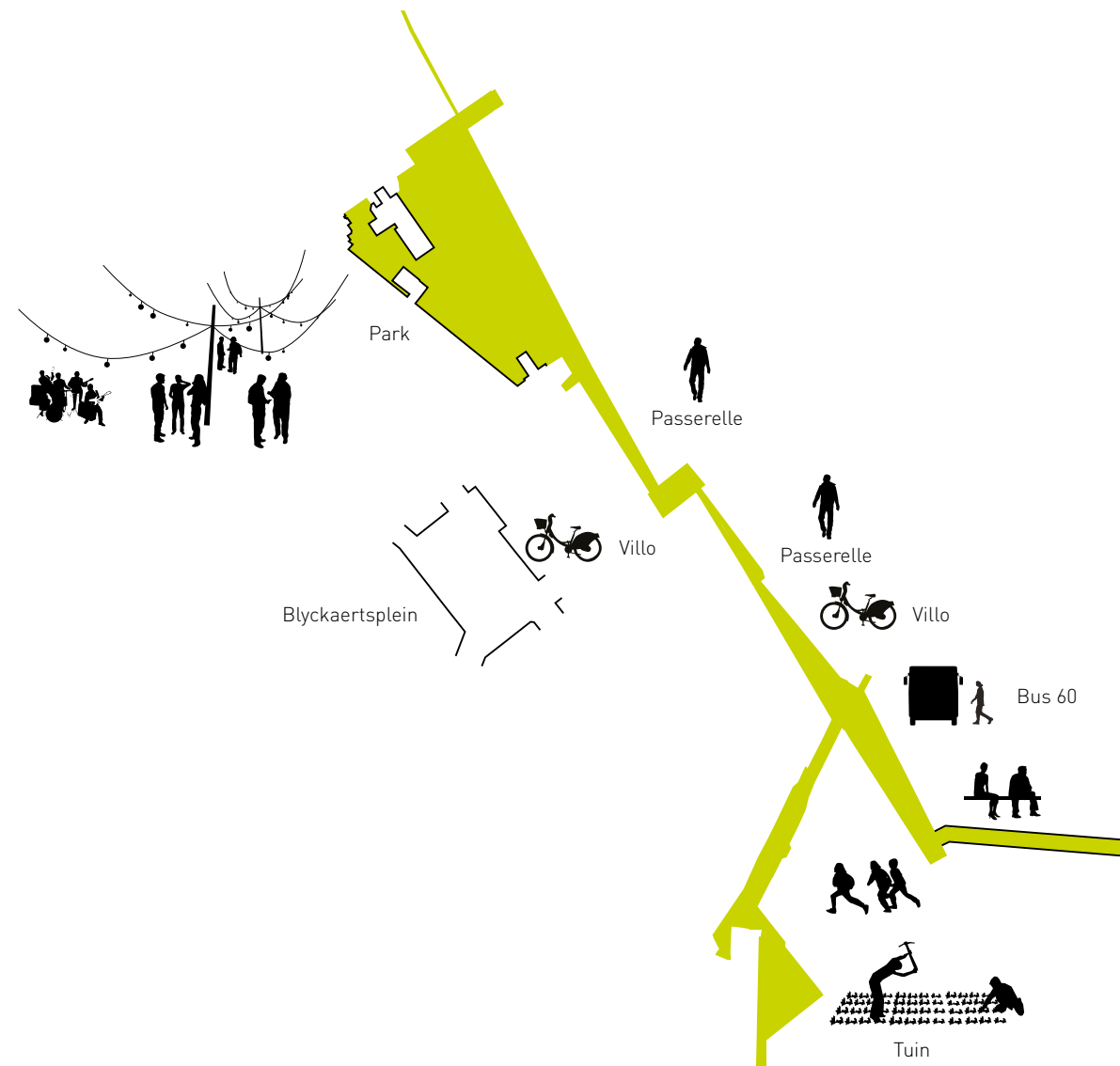
Temporeel gezien is het systeem een assemblage van ruimtes waarvan de inrichting of herinrichting verspreid is over de tijd. Het landschapspark Viaduct ⁵¹, de moestuin Gray-Kroon ⁵², de herinrichting van het Blyckaertsplein ⁵³ en nog andere, zullen geleidelijk aan worden geïntegreerd in een geheel dat past in een gemeenschappelijk kader, waarbij ze toch een zekere autonomie behouden. Die manier van werken in fasen, van realisaties verspreiden over de tijd, geeft het project meer flexibiliteit en bewegingsruimte dan een groot monolithisch project, zonder echter de homogeniteit van het geheel uit het oog te verliezen. **Functioneel** gesproken zorgt het netwerk voor een wederzijdse versterking

en opwaardering van de ruimtes vanuit een programmegebonden oogpunt. Park System biedt in zijn geheel verschillende ontspanningsplaatsen, speelplaatsen, meer intieme plaatsen of plaatsen waar evenementen kunnen worden georganiseerd. Het legt bovendien een nieuwe weg open voor de actieve mobiliteit. Die plaatsen zijn complementair: hun integratie in een systeem vermijdt de herhaling van functies en biedt een groter palet aan mogelijke gebruiksvormen.

Behoudens de ruimtelijke, temporele en functionele continuïteit die het biedt, moedigt het park de stadsmensen ook aan om weer voeling te zoeken met de **natuur**. Inderdaad, in de Scepterwijk zijn er weinig groenzones, en bovendien zijn ze vooral weinig zichtbaar: het gaat vooral om braakliggende gronden achter de gebouwen. Park System integreert die braakliggende terreinen in zijn *systeem* om dat groen opnieuw bereikbaar te maken en het een plaats te geven in de stad. Zo volgt het de logica van het gewestelijke project Groen Netwerk dat meer dan 15 jaar geleden werd opgestart. Park System is als het ware een toepassing van die globale strategie.

Functionele continuïteit

De inrichtingen die zijn voorgesteld in het kader van Park System bieden een waaier van mogelijkheden wat betreft het gebruik van de openbare ruimtes. Ze zijn het resultaat van reflectie die dat startte door het in kaart brengen van het potentieel van het groene netwerk in het kandidaatsdossier van het Wijkcontract. De braakliggende gronden en wegen langs de spoorweg die zijn vastgesteld tijdens de opmaak van het basisdossier bleken evenveel kansen

om de reeds bestaande openbare ruimtes met elkaar te verbinden. Die verbinding wordt opnieuw opgenomen in de vorm van het concept Park System door de werkgroep Openbare Ruimtes die het programma eveneens zal verfijnen⁵⁴. Het geheel is opgenomen in een handvest van de openbare ruimtes, met als onderliggende gedachte een landschap gebouwd op een gemeenschappelijke grammatica en woordenschat, die zich aanpassen naargelang het gebruik.

SPEELPLEIN DUBRUCQ ■

Het **SPEELPLEIN** Dubrucq werd ingericht op een oud braakliggend spoorterrein gelegen aan de voet van een woonblok in de Jean Dubrucqstraat in Sint-Jans-Molenbeek, in het kader van het **WIJKCONTRACT SCHELDE-MAAS** (2004-2008) ⁵⁵. Het vormt de eerste schakel in een aaneenrijging van groenzones van **2,4 HA** rond Thurn & Taxis.

Het speelplein Dubrucq is een ludieke plek die deel uitmaakt van het gewestelijke project Groene Weg dat de spoorlijn L28 gedeeltelijk hergebruikt.

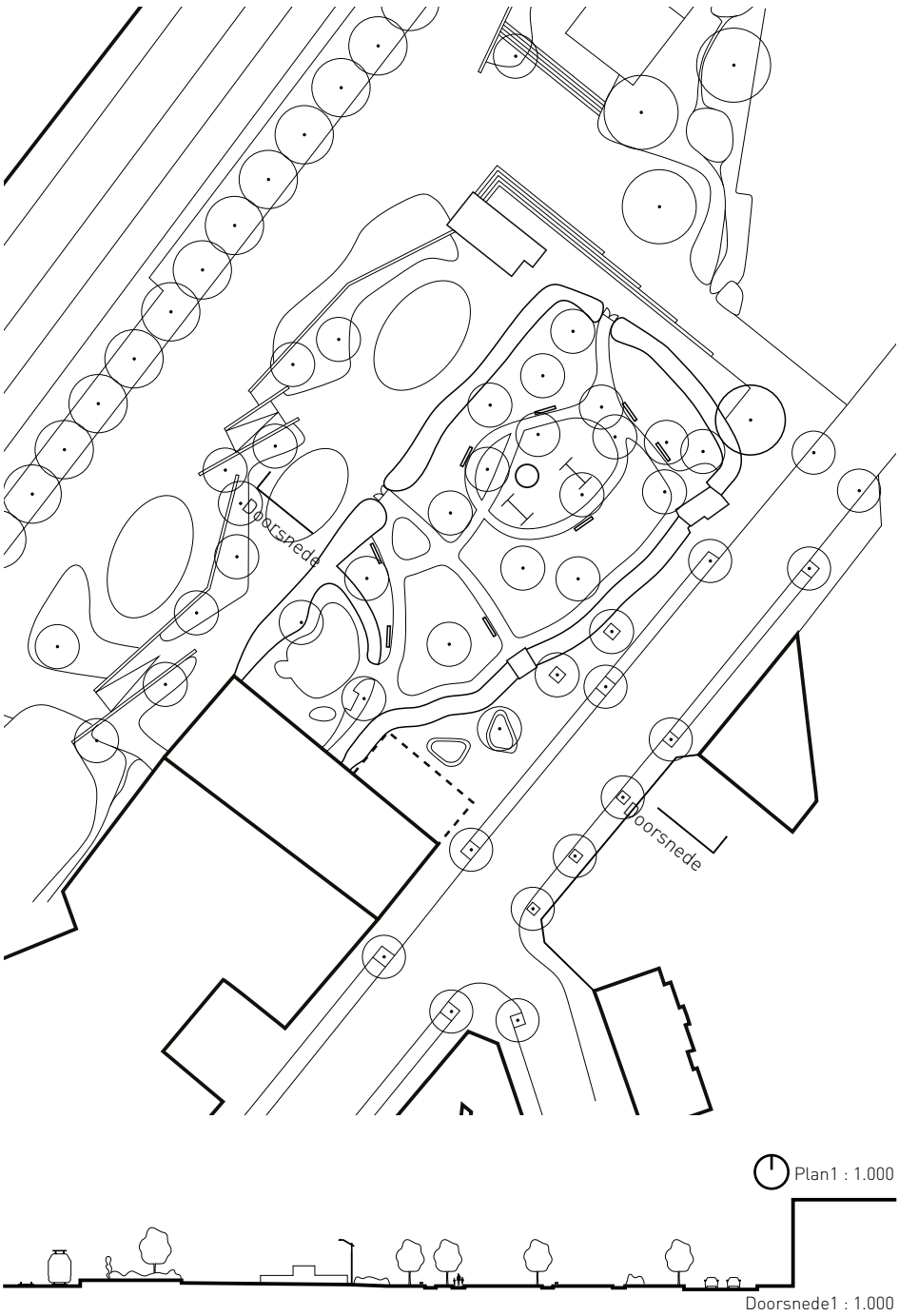
Het is een relatief kleinschalig project met een oppervlakte van 27 are en een bescheiden inrichting. De snelheid waarmee het werd uitgevoerd heeft de bewoners van omliggende wijken er echter van overtuigd dat de nakende oprichting van een netwerk van groenzones dit deel van de stad zal omvormen. De strategie die is angewend voor de realisatie doet denken aan die van **Klein Duimpje**: de strategie krijgt vorm projectje per projectje. Het speelplein Dubrucq is het eerste van een reeks openbare ruimtes. In veel opzichten kan dit project worden beschouwd als een pioniersproject, onder meer vanwege de ruimtelijke, sociale en functionele kwaliteiten ervan.

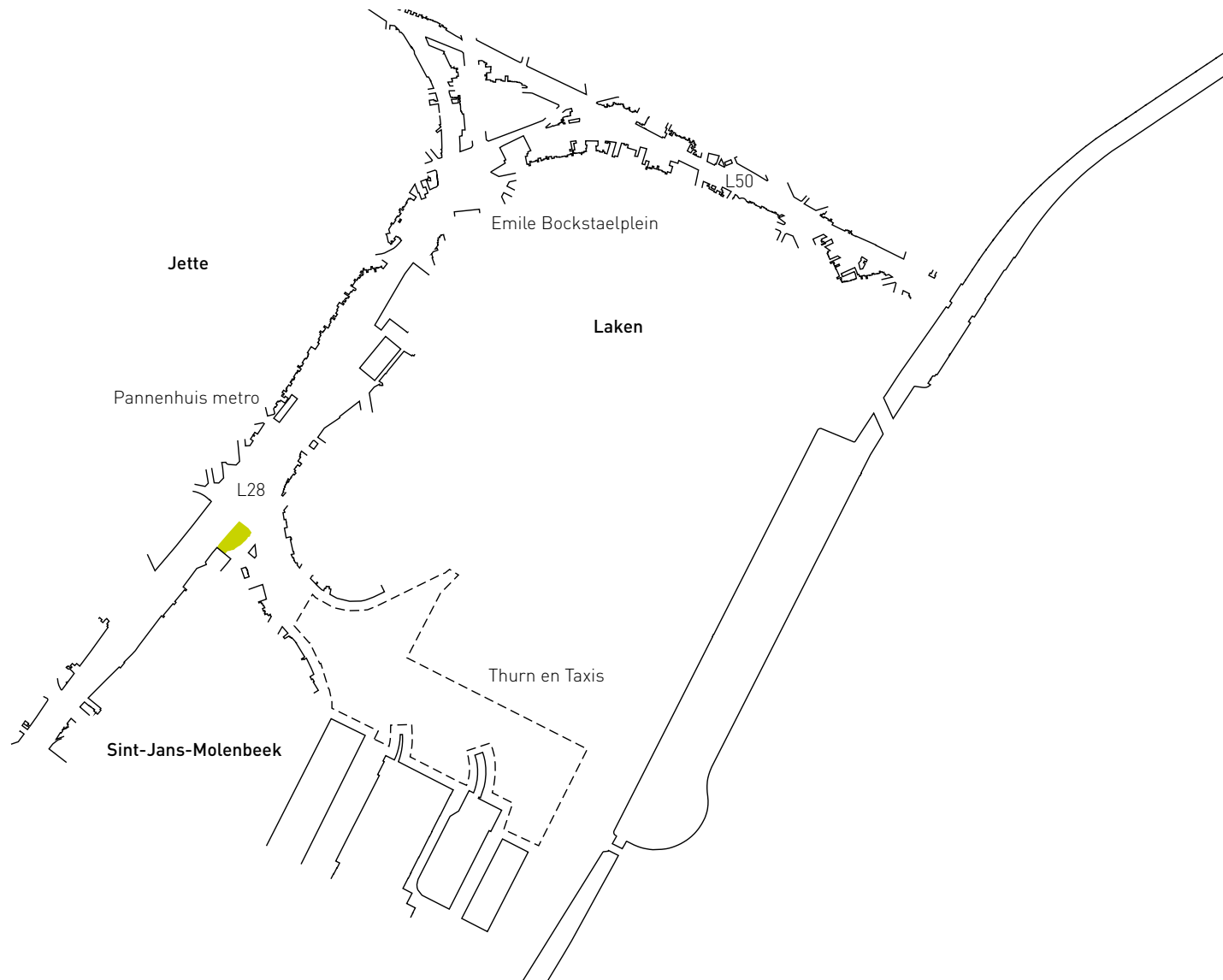
Ruimtelijk gezien vormt het speelplein Dubrucq de start van een groene verbinding die een natuurlijke link zal leggen tussen het Bockstaelplein, het metrostation Belgica en het kanaal. Maar de context is breder, situeert zich op het gewestelijke vlak, en betreft de herinrichting van de spoorwegbermen en de *groene wegen*. Dankzij die groene wegen kunnen ecologische assen worden ontwikkeld, als ondersteuning van de actieve mobiliteit.

Sociaal gezien brengt het speelplein de schaal van de straat en wijk samen met de schaal van de nieuwe Groene Weg. De openbare ruimte en de aangrenzende bebouwing bieden de wijk zowel een ruimtelijke als een sociale verankering in de gewestelijke Groene Weg. Het uitwerkingsproces van de groenzone en van de uitrustingen ervan voltrok zich in nauwe samenwerking met de wijkbewoners.

Functioneel heeft de oprichting van een denktank, samengesteld uit bewoners, verenigingen en vertegenwoordigers van de verschillende betrokken instellingen, de kans geboden de plaatselijke noden duidelijk te omschrijven en de programmering van de ruimte te bepalen. Het speelplein mag dan wel rechtstreeks bijdragen tot het inlossen van een huidig tekort, te weten het gebrek aan ruimte voor kleine kinderen, de mogelijkheid om als ruimte te evolueren in de tijd wordt verzekerd door haar band met de Groene Weg. Met andere woorden, het specifieke gebruik van de openbare ruimte maakt deel uit van de gehele programmering van de Groene Weg. Daarin wisselen ontspanningsruimtes, gemeenschapstuinen, wandelpaden en plaatsen voor evenementen elkaar af, om zo een echte groenzone te vormen die het plaatselijke niveau overstijgt.

Behoudens de ruimtelijke, sociale en functionele relaties die het project tot stand brengt, zijn het speelplein en de aangrenzen de gebouwen door hun vernieuwende karakter een echt herkenningpunt in de wijk. Ze vormen het concrete symbool van de herovering van het vroegere industriële erfgoed en zijn verouderde infrastructuur, omgevormd tot een aangename en dynamische leefomgeving voor de gebruikers van de wijk.

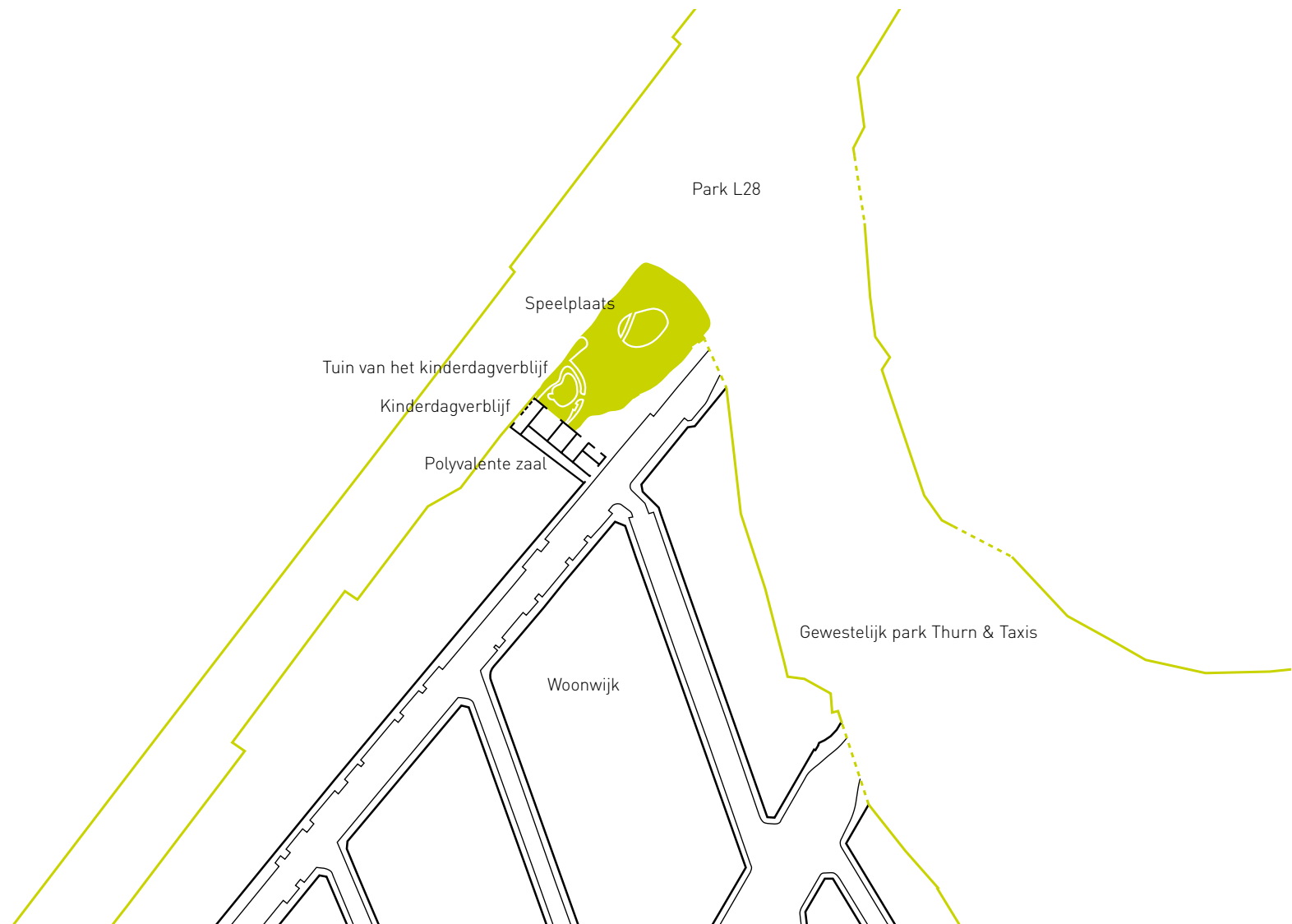

Ruimtelijke continuïteit

Het speelplein Dubrucq vormt de eerste stap in het herbestemmen van de bermen en een deel van de spoorlijn L28 die buiten gebruik is gesteld. Deze vormde voorheen de verbinding tussen de site van Thurn & Taxis en het spoorwegnet. De bedding is momenteel deels buiten gebruik. De gehele groene ruimte vormt tegelijk een groene long voor de omringende wijken en een

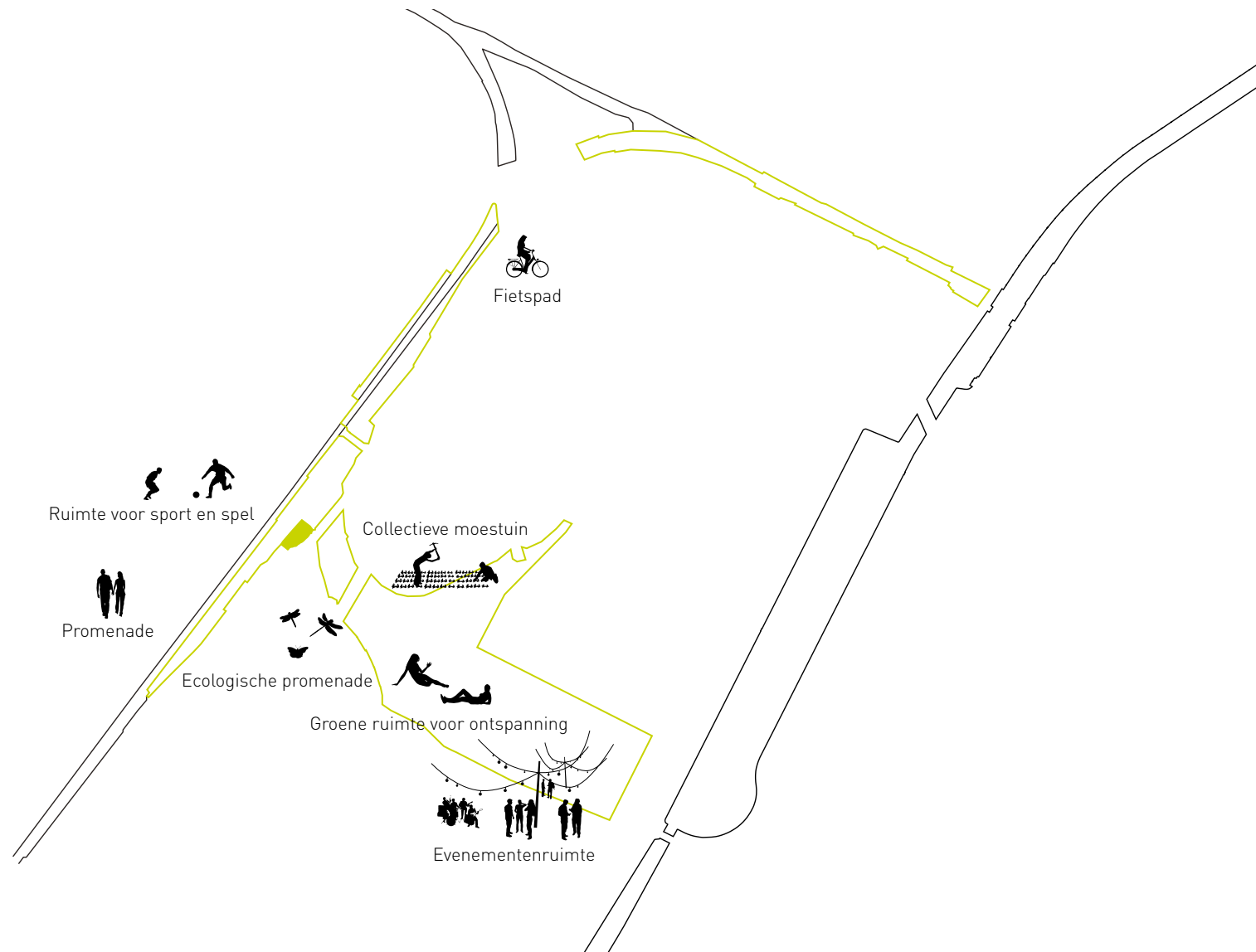
lineair park dat de gemeenten Laken, Molenbeek en Jette met elkaar verbindt rondom een grootschalige infrastructuur. Maar op het gewestelijke niveau vormt de Groene Weg eveneens een ingang naar de stad en haar dichte weefsel. En zo legt het ook een verbinding tussen het stadscentrum en de nabije stadsrand.

Sociale continuïteit

Het speelplein biedt mogelijkheden voor lokale verankering van ontwikkelingen die het lokale niveau overstijgen. Het gebouw dat werd opgetrokken toen het park werd aangelegd, herbergt sociale woningen waarvan sommige bestemd zijn voor grote gezinnen. In de plint van het gebouw, dat naast het speelplein ligt, is er een bureau voor de parkwachter en een kinderdagverblijf maar ook een multifunctionele ruimte voor de wijk. Het tuintje van het kinderdagverblijf en de ingangen van de multifunctionele zaal zijn geïntegreerd in de inrichting

van het speelplein dat op zijn beurt de wijk een ingang biedt naar het gewestelijke park. Dankzij de ruimtelijke en socio-economische benadering brengt dit project de wijk en de bewoners in contact met ambities van grotere omvang, zoals de Groene Weg en de bijbehorende ontwikkelingen, en de site van Thurn & Taxis. Het verbindt de woonwijk met het gewestelijke park; het verbetert de leefomgeving omdat het functies voorstelt die beantwoorden aan de behoeften van de bewoners en ze integreert in de gewestelijke ontwikkelingen.

Functionele continuïteit

De samenstelling van het speelplein is bedacht om gemakkelijk tot aan de spoorweg te komen. Nieuwe groene eilanden, onder meer bestemd als speelruimte, zullen worden toegevoegd aan de bestaande. Over het hele terrein is er gazon met hoge bomen, dat zorgt voor overzicht en gemakkelijk doorgetrokken kan worden buiten de grenzen van de huidige hagen, om in de toekomst één geheel te vormen met het park L28. Dit zal op zijn beurt een groot park vormen ter hoogte van Thurn & Taxis. Het zal gelegenheid bieden voor de traditionele ontspanningsactiviteiten

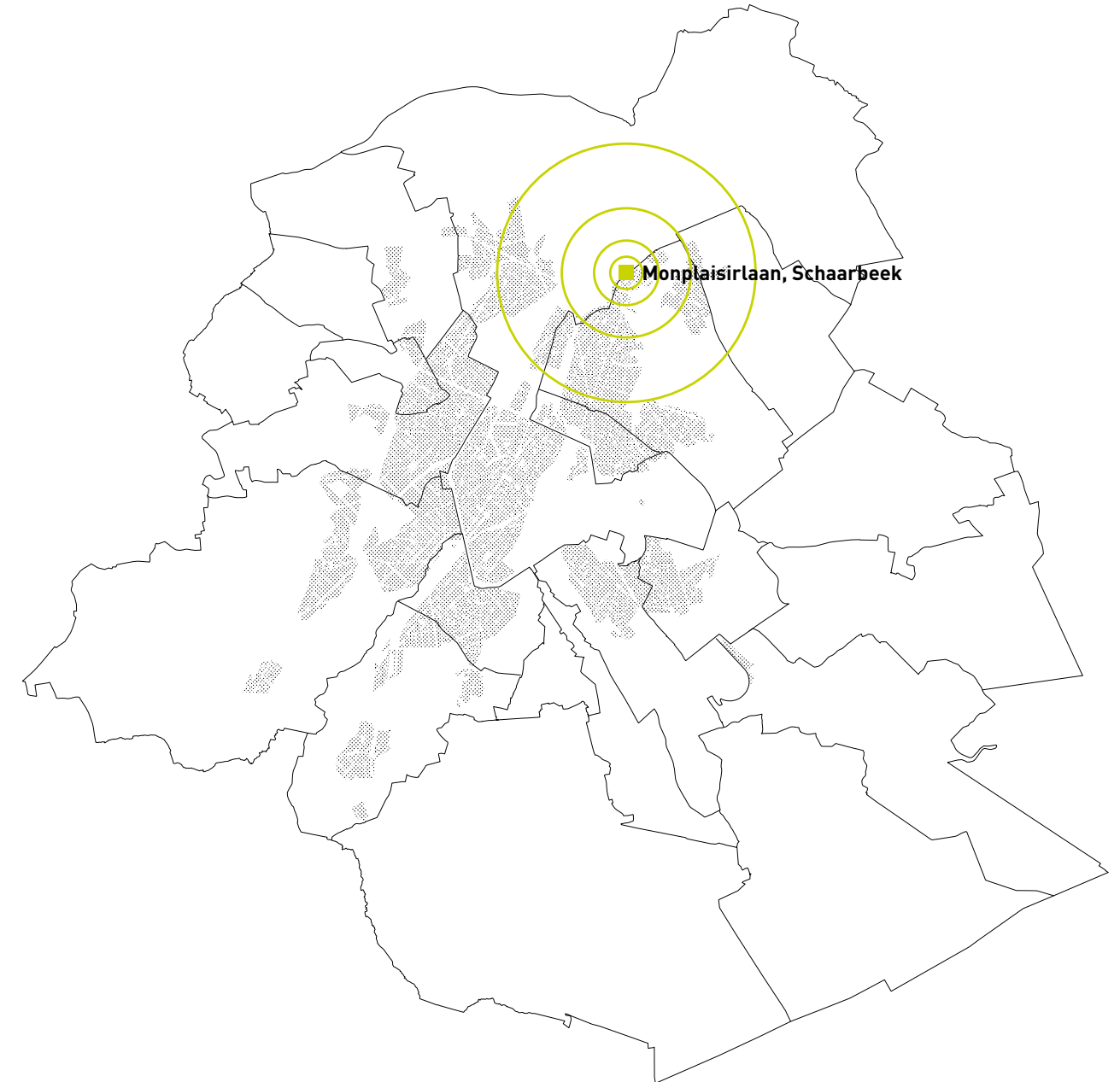
maar ook voor sporten en informele speelruimte. De gemeenschapstuin van Thurn & Taxis, aangelegd op initiatief van de vzw *Le Début des Haricots* zal worden geïntegreerd in die inrichting. Meer naar het oosten toe komt er een groenzone voor ontspanning die in verbinding staat met de gebouwen van de site van Thurn & Taxis, alsook een evenementenruimte. Die ruimte zal ter hoogte van het kanaal uitmonden in een sport- en speelterrein. Op de lus die het uit gebruik genomen deel van lijn 28 vormt tot het Bockstaelplein komt er een ecologische wandelroute.

MONPLAISIRLAAN ■

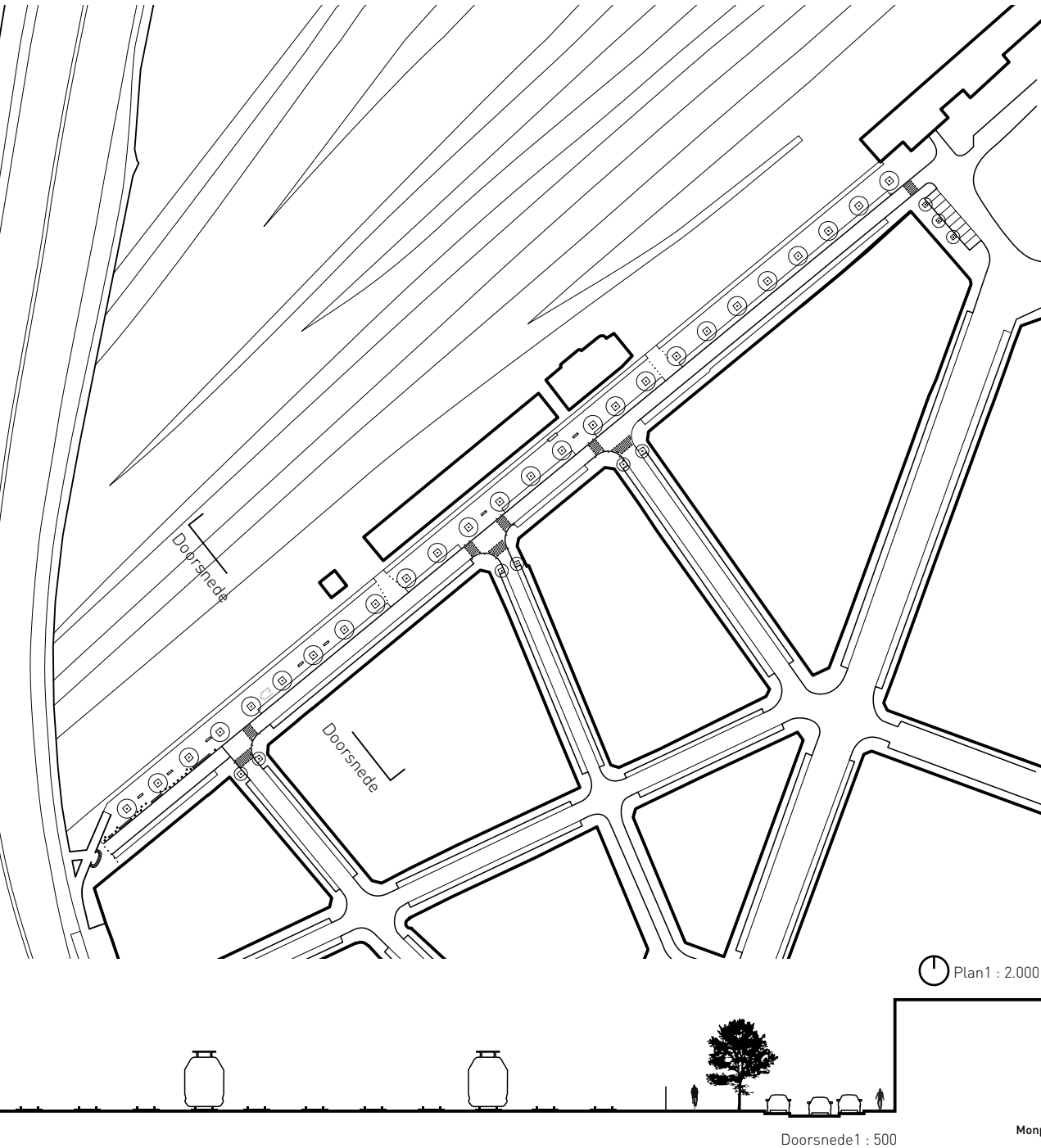
De Monplaisirlaan is een **VERKEERSAS** gelegen langs de spoorweg die leidt naar het station van Schaarbeek. Haar profiel werd gewijzigd in het kader van het **WIJKCONTRACT PRINSES ELISABETH** (2004-2008) ⁵⁶ en maakt nu deel uit van het **60 KM** lange netwerk van Brusselse groene wegen.

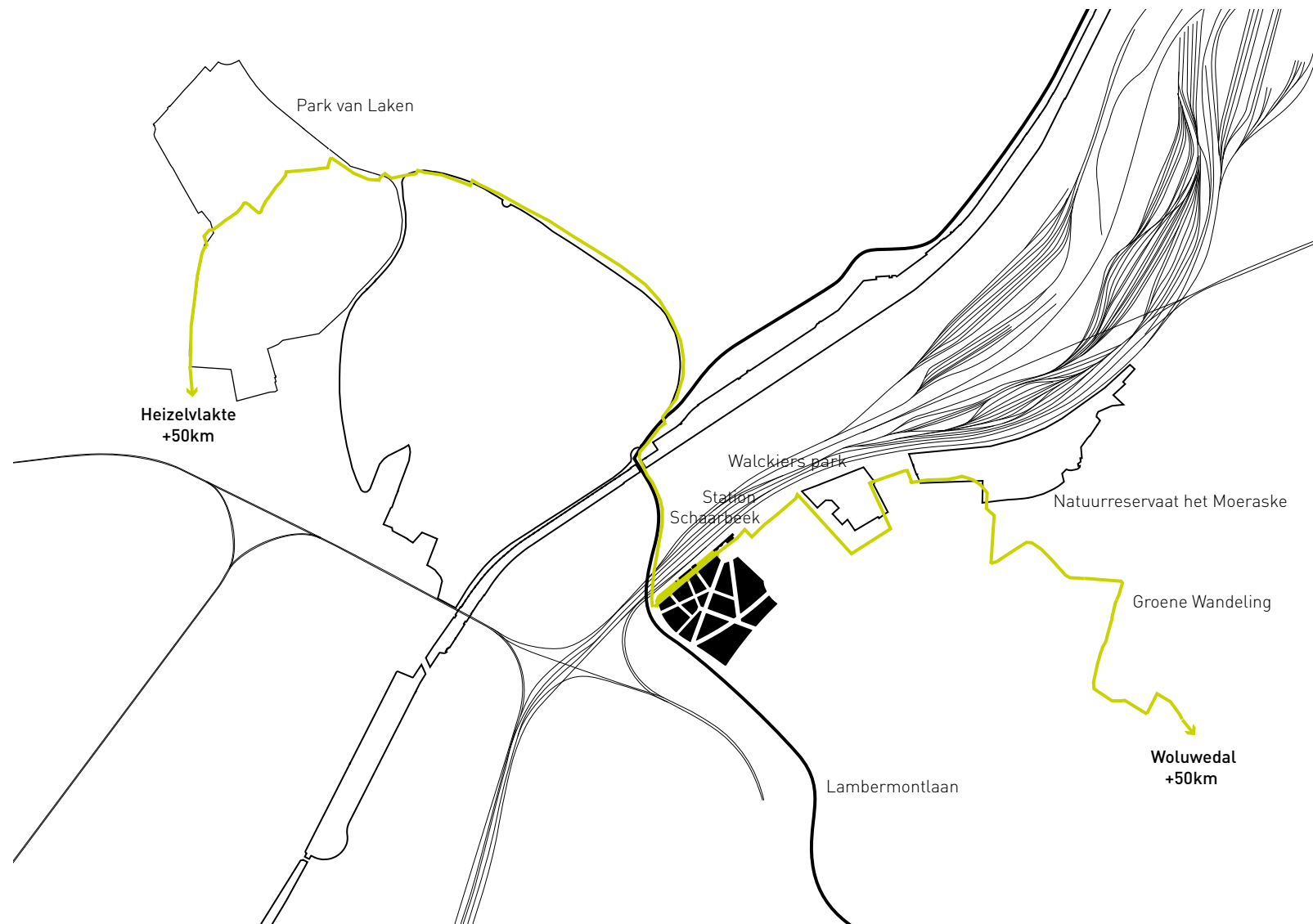

Het nieuwe profiel van de Monplaisirlaan zorgt voor gewestelijke continuïteit in een dichte stadsomgeving en bewijst zijn nut voor de hele wijk op het lokale niveau.

De ingreep in de Monplaisirlaan bleef niet beperkt tot een simpele opwaardering van de wegen maar was een **fundamentele reorganisatie van het profiel** van de laan zelf, waarbij de auto heel wat ruimte heeft moeten inleveren. In de straat werd eenrichtingsverkeer ingevoerd en het trottoir verbreed, wat de actieve mobiliteit en personen met een beperkte mobiliteit alle kansen biedt en de wijk meer openbare ruimte geeft. De laan biedt de Monplaisirwijk, die als het ware botst tegen de spoorweg, een soort kaai waar de kinderen kunnen spelen, fietsen en lopen, buiten het bereik van de wagens. Die realisatie brengt niet alleen een **ruimtelijke continuïteit** maar ook **functionele continuïteit**. De keuze van inrichting is gerechtvaardigd door de deelname aan een project van grotere omvang. Het vormt inderdaad de link waardoor een deel van het tracé van de Groene Wandeling werd geconcretiseerd, een fietswandellus van meer dan 60 km lang die de verschillende groenzones rond het Brussels Hoofdstedelijk Gewest met elkaar verbindt. Maar de nieuwe inrichting is ook een buurt ruimte waar de straten van de Monplaisirwijk op uitkomen. Het is een open ruimte waar bewoners van kunnen genieten, waar ze kunnen wandelen, spelen of wijkevenementen organiseren.

Met de aanplanting van bomen langs de **promenade** bracht de herinrichting van de Monplaisirlaan wat groen in een sterk verharde wijk. Die beplantingen geven de laan een uitzicht dat verwijst naar het domein van het kasteel Monplaisir waar het grondgebied van de wijk vroeger deel van uitmaakte.

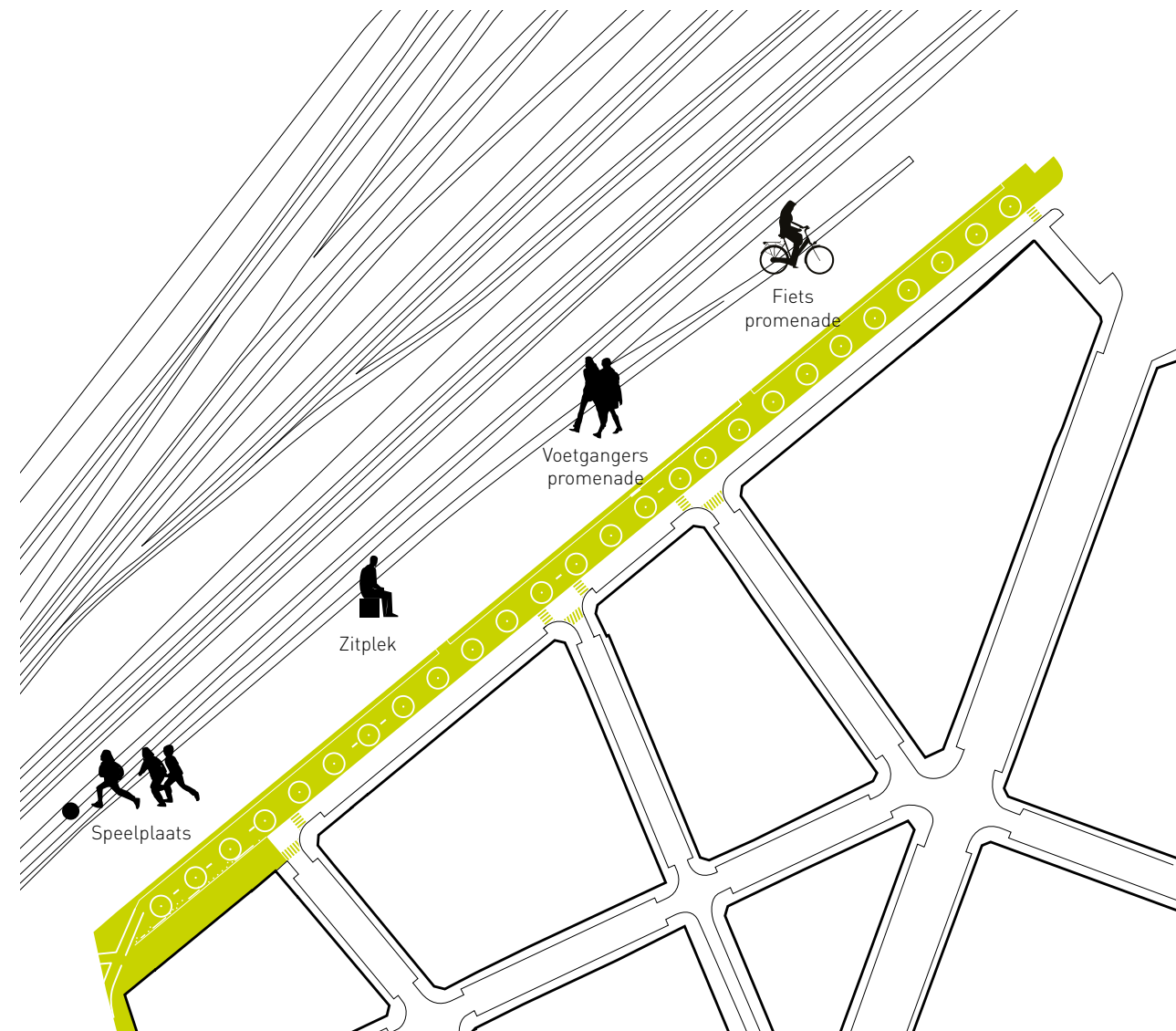

Ruimtelijke continuïteit

De herinrichting van de Monplaisirlaan past in de aanleg van de Groene Wandeling, een project dat integraal deel uitmaakt van het gewestelijke project Groen Netwerk, dat als doel heeft de verschillende groenzones in het Brusselse Gewest opnieuw zichtbaar te maken. De promenade langs de laan vormt het verlengstuk van het eerder stedelijke deel tussen de Zenne

en de Woluwe en verbindt het Heizelplateau met de Woluwevallei. Een trap die werd hersteld en voorzien van een toegangshelling biedt zowel voetgangers als fietsers de mogelijkheid zich zonder hindernissen van de Lambermontlaan naar de Monplaisirlaan te begeven, en zo het station van Schaarbeek, het Walckierspark of het natuurreservaat Het Moeraske te bereiken.

Functionele continuïteit

De beperking van de ruimte bestemd voor wagens tot een derde van het profiel van de Monplaisirlaan bood plaats om het trottoir langs de spoorweg te verbreden en er een echte openbare ruimte van te maken die verschillende functies vervult voor de wijk. De inrichting in de vorm van een stadsoever nodigt uit tot wandelen. De laan is een ontspannings-, ontmoetings-, voetgangers- en fietserszone

voor de trage weggebruikers terwijl het fietspad dat is aangelegd op de weg snellere fietsers de mogelijkheid biedt de straat in beide richtingen te gebruiken. De betonblokken langs het trottoir bieden de mogelijkheid om rustpauzes in te lassen langs het parcours van de Groene Wandeling en beveiligen de ruimte waar nog met de bal kan worden gespeeld, weg van de auto's.

REFLEXIVITEIT ■

HOUFFALIZEPLEIN ■

Het Houffalizeplein werd gerealiseerd in het kader van het **WIJKCONTRACT JERUZALEM** (2002-2006) ⁵⁷. Dankzij de herinrichting kon **0,8 HA** openbare ruimte worden heroverd ten gunste van de actieve mobiliteit op grond van een zorgvuldige analyse van de verplaatsingen die de verschillende gebruikers van het **PLEIN** doen.

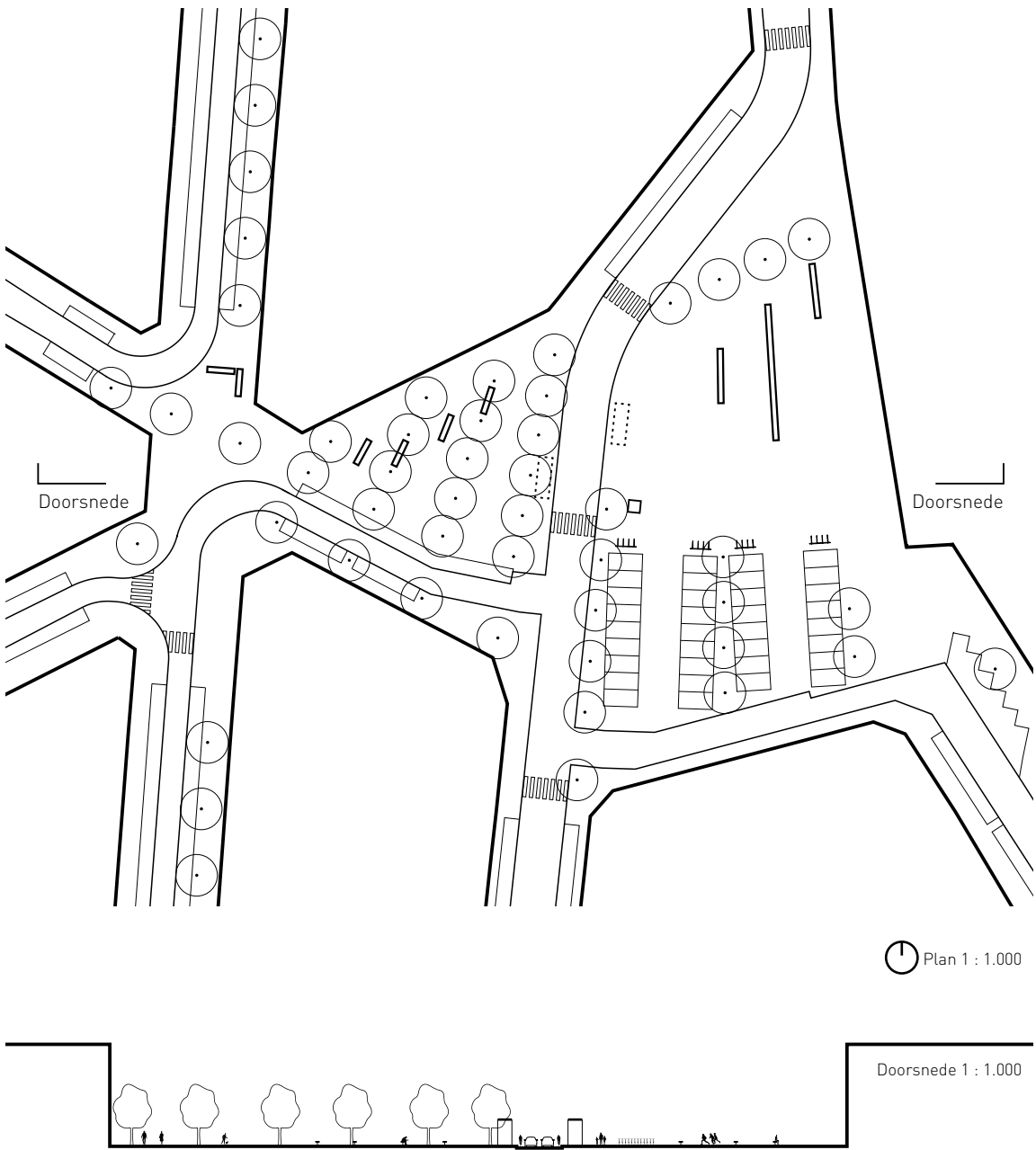

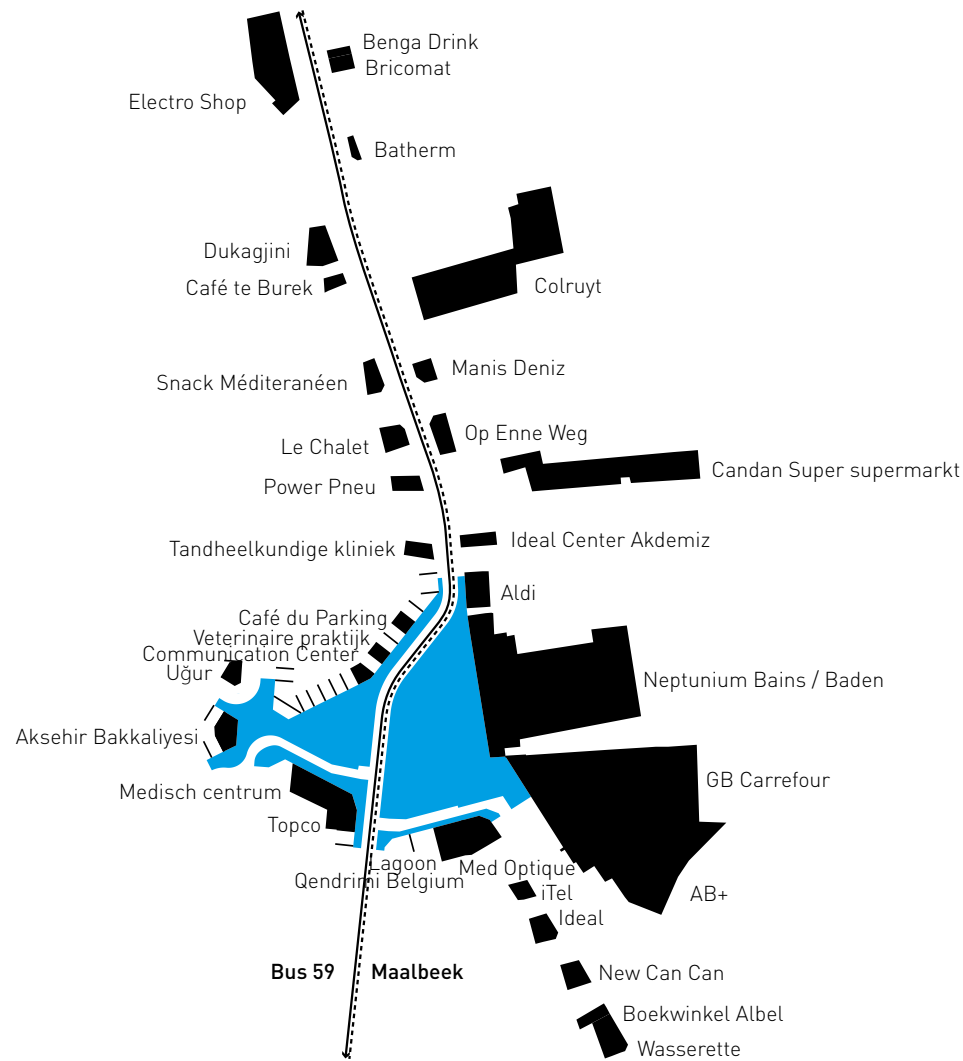
Het Houffalizeplein is een plaats zonder kunstgrepen die stadsweefsel, stromen en verschillende gebruiken met elkaar combineert.

Vroeger was het plein een *non-place* met in het midden een parking. Dankzij de nieuwe inrichting is er heel wat openbare ruimte gecreëerd in een dicht bebouwde wijk. Het is ook ontworpen om in de wijk als ontmoetingsplaats te dienen voor de verschillende bevolkingsgroepen en de verschillende bezettingsvormen. De herovering van die ruimte, die was ingepalmd door het wegennet, vloeide voort uit de **reflectie** gevoerd door een vereniging van bewoners en experts. De bewoners hebben hun gebruik van de ruimte toegelicht tijdens wandelingen. Zo werd duidelijk dat er een as voor actieve mobiliteit bestond tussen het gemeentehuis van Schaarbeek en het Josafatpark, via het Poggeplein en het Houffalizeplein. De bewoners hebben daarna hun dromen geprojecteerd door een schema van ruimtelijke ordening van de ruimte te tekenen tijdens workshops over de openbare ruimte. Die getuigenissen werden gelegd naast de knowhow van de **experts** inzake mobiliteit en ruimtelijke samenstelling. De ervaringen van de ene groep en de expertise van de andere groep hebben geleid tot een herziening van de ruimte in dienst van een betere verdeling van de verschillende verplaatsingswijzen op het plein. Dat heeft dan weer

geleid tot een herinrichting die het autoverkeer op de noord-zuidas vermindert en tot een aantal richtlijnen om structuur te brengen in de schikking van het straatmeubilair. Deze komen bovenop een ruimtelijke organisatie die actieve mobiliteit en ontmoetingen alle kansen biedt, alsook plaats maakt voor bomen zoals de **gebruikers** dat wensten.

Het resultaat is een **plein** dat verschillende functies en mobiliteitsvormen combineert, en tegelijk een openbare ruimte vormt die de gebouwen eromheen opwaardeert. Het onderhoud wordt uitgevoerd door de *Jeunes Schaerbeekoïses au Travail* (JST), waarmee rekening is gehouden bij de inrichting van het plein. Het project blijft dan ook verzorgd en doorstaat goed de tand des tijds.

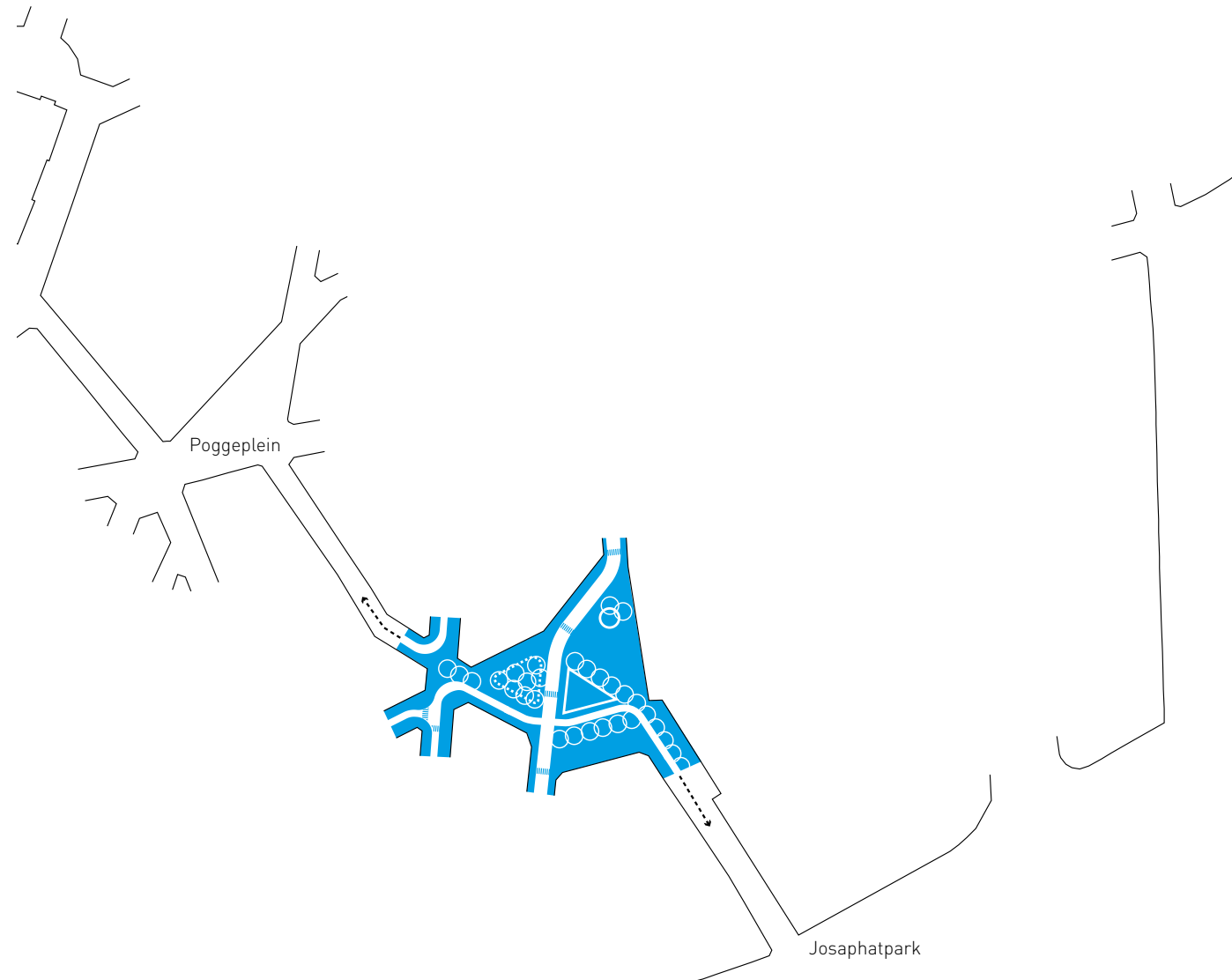

Reflectie door de experts

De gebouwen rond het plein onderscheiden zich door hun verschillende niveaus ten oosten en ten westen van het plein. Ten oosten, op de oude industriële percelen van de Maalbeekvallei, zijn grote percelen te vinden met voorzieningen of handelszaken. Het grillige tracé van de Jeruzalemstraat, dat het plein doorkruist en het Flageyplein verbindt met het station Bordet, volgt de oude waterloop van de Maalbeek. Ten westen van het plein bevinden zich kleinere percelen en woongelegenheden. Ze zijn gelegen op de plaats waar zich de eerste dorpskern bevond en waar de tracés van de

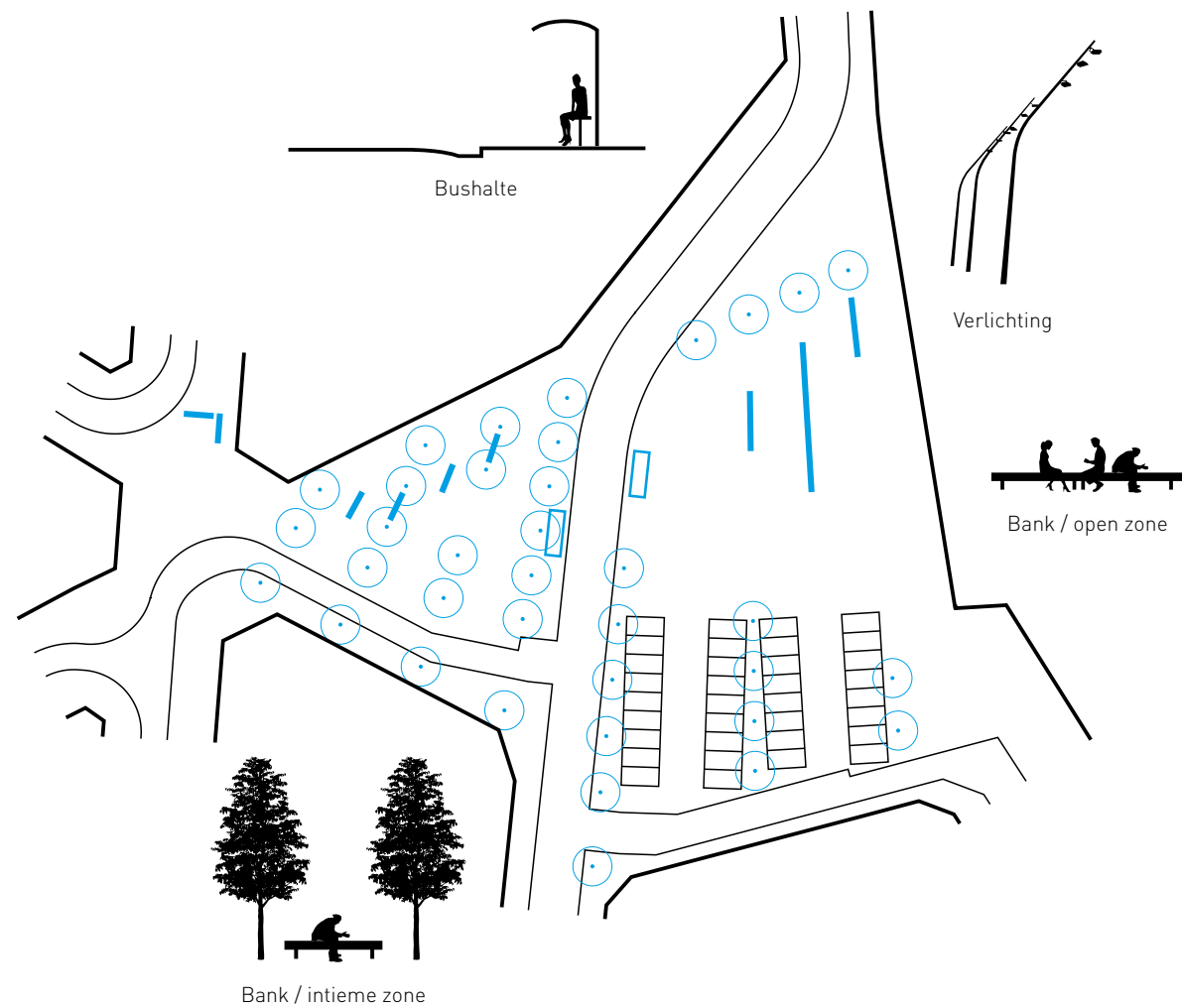
negentiende eeuw bovenop kwamen. Het Houffalizeplein is een tussenruimte tussen twee stadsweeffels met een verschillende textuur. Tot in 2006 was die nogal moeilijk te herschikken ruimte in de eerste plaats bestemd om tot parking te worden omgevormd. Dankzij een mobiliteitsstudie werd de impact van de auto op het plein aanzienlijk verminderd. De voetgangerszone kon worden verbreed dankzij de beperking van de weg tot enkel de Jeruzalemstraat, de afname van het aantal parkeerplaatsen en hun integratie in het oppervlak dat bestemd werd voor actieve mobiliteit.

Reflectie door de gebruikers

Een werkgroep Openbare ruimtes, die de vertegenwoordigers van scholen, verenigingen en leden van de gemeente RenovaS en de studiebureaus verenigt, werd opgericht om zoveel mogelijk de noden van de bewoners te lenigen. De vergaderingen en wandelingen samen met de gebruikers van het plein hebben het mogelijk gemaakt een schema te tekenen en een aantal aanbevelingen te formuleren voor de herinrichting van de ruimte. Het rapport dat eruit voortvloeide haalt de integratie aan van de verkeersas, om bij te dragen tot de eenheid van het plein. Het stelt voor om de gewestelijke Groene Wandeling te verlengen van het Colignonplein tot het Josafatpark,

een voetgangersparcours dat vaak wordt gebruikt door schoolgaande kinderen en bewoners die zich naar het park begeven. Het schrijft bovendien voor een deel als parkeerzone te behouden. De meeste aanbevelingen werden opgenomen in het project en zijn momenteel zichtbaar in de ruimte, zoals de brede voetgangersdoorgang die de plaats van oost naar west doorkruist, de inplanting van groen en het beheer van waterafvoer. De luifel en de voorzieningen voor kinderen werden echter niet geconcretiseerd.

Plein

De herinrichting van het plein biedt de voetgangers heel wat ruimte. De voetgangerszone wordt gevormd door een vloeiend verhard oppervlak met bomen van oost naar west. Op dat oppervlak komt een fijne verkeerslijn, die van noord naar zuid loopt. In het midden bevindt zich een brede voetgangersdoorgang langs de bushaltes die in het midden van het plein staan. Ten oosten werd een open en heel ruime zone voorzien, tegenover het gemeentelijke zwembad van Schaarbeek Neptunium. De zone is redelijk kaal en wordt omzoomd door handelszaken. Een compacte

parkeerruimte voor auto's en fietsen ligt ten zuiden ervan. Het westelijke deel, dat iets hoger ligt, is een meer intieme ruimte met bomen, om het residentiële karakter van die kant van het plein te vrijwaren. De hoofdlijnen zijn geconcretiseerd door bomenrijen, banken en een voeg op de grond die het hoogteverschil volgt en tegelijk het regenwater afvoert. Het spel van niveauverschillen en het gebruik van lampen om de ruimte die bestemd is voor auto's af te bakenen, hebben het aantal secundaire elementen zoals paaltjes of slagbomen tot een minimum herleid.

KONINGIN GROENPARK ■

Het Koningin Groen**PARK** werd verwezenlijkt in het kader van het **WIJKCONTRACT BRABANT – GROEN** (2000-2004) ⁵⁸. Het project dient ter opwaardering van een vroeger park van **0,5 HA** dat zich uitstrekt tussen de Groenstraat en de Paleisstraat, in het hartje van Schaarbeek. Dankzij het park kunnen verschillende typen gebruikers samen genieten in een groene omgeving.

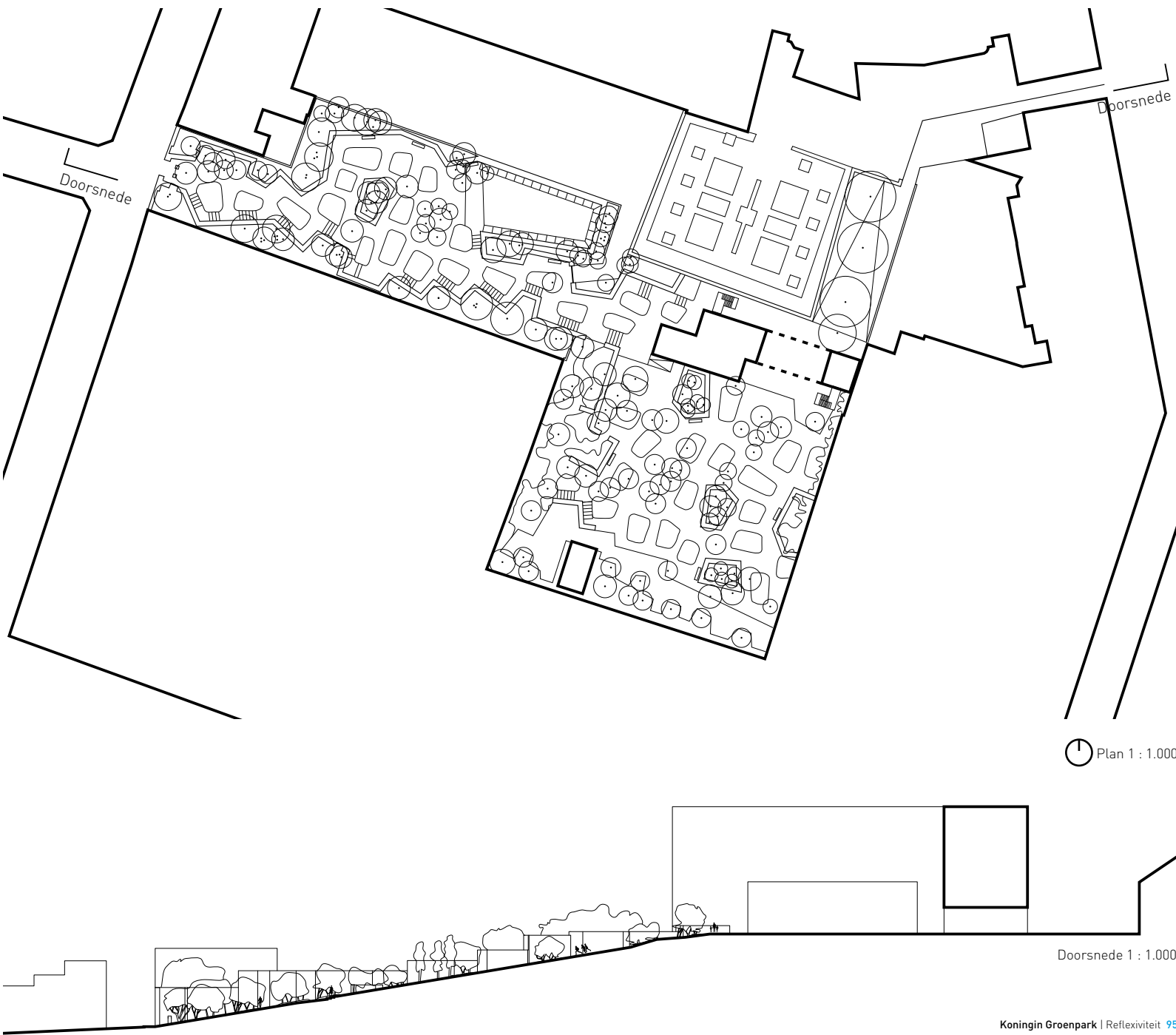

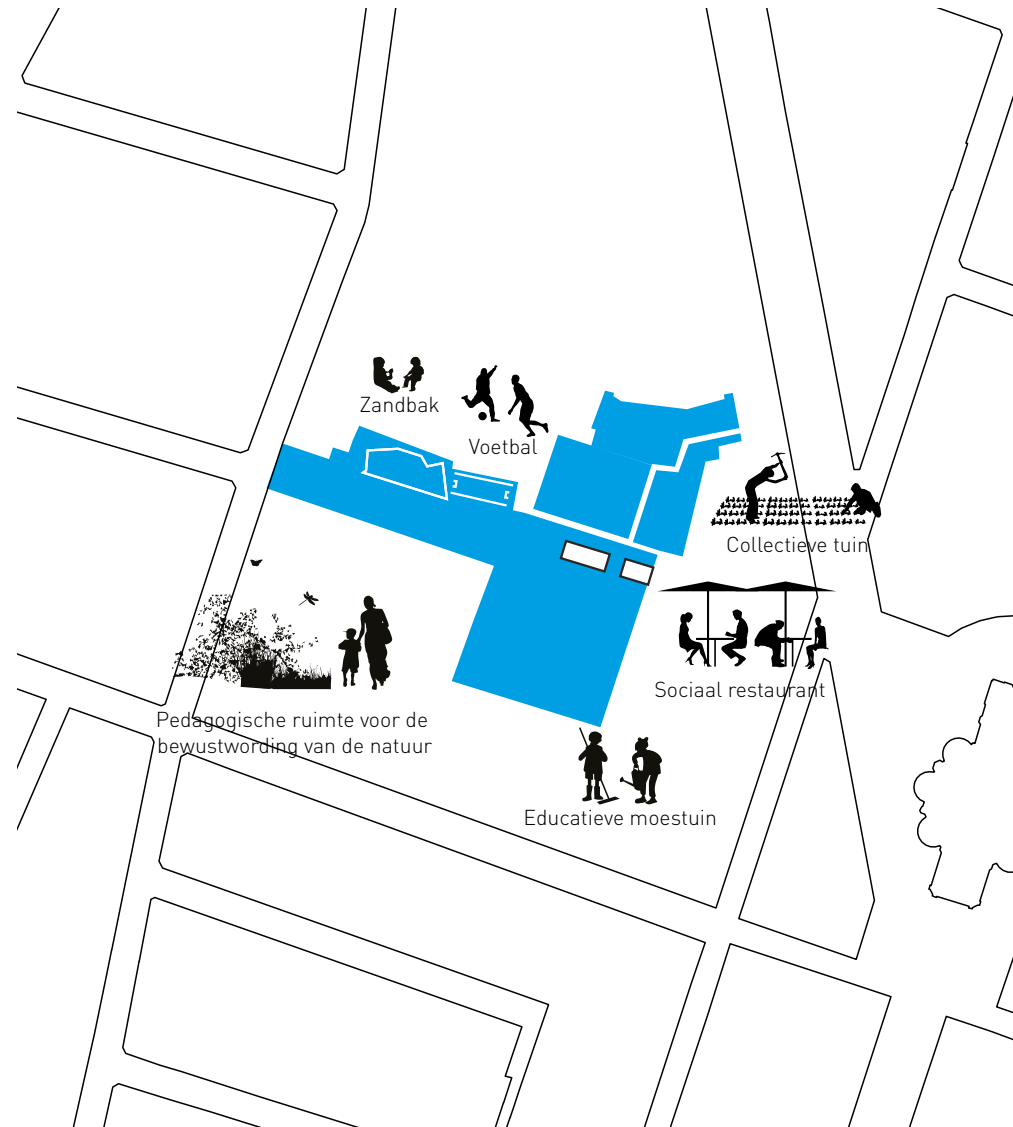
Het Koningin Groenpark neemt een voormalig park binnen de woonkern in om het nieuw leven in te blazen en poogt de fouten te vermijden die hebben geleid tot de sluiting ervan.

De herovering van de binnenruimte van de woonkern is gebaseerd op reflexiviteit van het **recurrente** type. Een lang participatief proces⁵⁹ ging vooraf aan de realisatie van het project om bewoners, kinderen, verenigingen en andere betrokken personen de kans te geven deel te nemen aan de uitwerking van het inrichtingsprogramma en het parkbeheer. Het houdt rekening met de **functies** die de bewoners hebben aangehaald tijdens de discussies in de werkgroepen: sportterrein, ontspanningsplaats, groenzone, toegankelijkheid voor iedereen in alle veiligheid... Een subtiele landschapsinrichting bood de mogelijkheid de verschillende gebruiken te integreren in een coherent geheel, waardoor de verschillende gebruikers van het park vreedzaam kunnen samenleven. Het ruimtelijke **statuut** werd eveneens bepaald tijdens de discussie die aan de herinrichting vooraf ging. Ondanks het feit dat de bewoners hebben geleden onder de vroegere mislukkingen van het park, onder meer de hinder die heeft geleid tot de sluiting ervan, hebben ze ervoor gekozen om het park te openen voor de wijk, op voorwaarde echter dat de toegang werd beveiligd. De muren rond het park en de poorten aan beide kanten zorgen voor een regulering van het komen en gaan in het park en voor een beheersing

van de openingsuren. Sociale controle wordt verzekerd door de aanwezigheid van verschillende functies in het park zelf, zoals het sociaal restaurant dat wordt beheerd door de vzw *Cannelle* of de kinderaanimatorie die is verzekerd door de vzw *Les Petits Pas*. Een team van parkwachters werd eveneens speciaal belast met het parkbeheer.

De inrichting van het park op een lager niveau opent perspectieven naar de stad toe met behoud van het intieme karakter. In dat deel zijn botanische plantensoorten gepland die verwijzen naar een private tuin. De planten zorgen ervoor dat de verschillende functies van de plek met elkaar worden verbonden; er is sprake van een soort kruising tussen park en botanische tuin die kinderen vertrouwd maakt met de **getemde natuur** die ze niet allemaal gewoon zijn te zien.

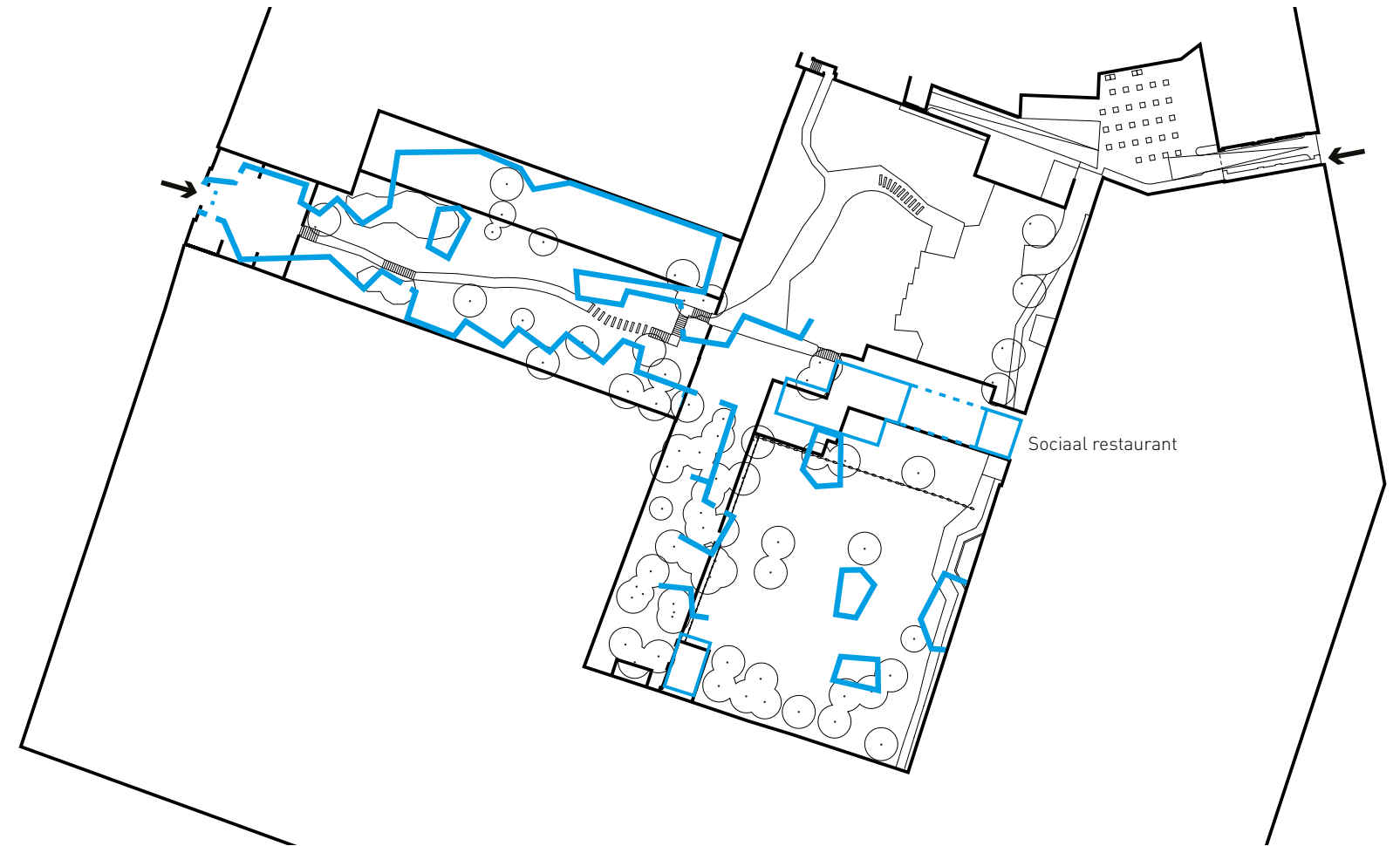

Functionele reflectie

Het park omvat een waaier aan functies die samen bijdragen tot de dynamiek van het park de hele dag lang. Ze werden vastgelegd rekening houdend met de wensen van de verschillende protagonisten die hebben deelgenomen aan de werkgroepen opgericht voor het ontwerp van het project. Het park beperkt zich niet meer tot een groene verbinding tussen twee straten maar wordt een amusementsplek voor elk type gebruiker. Het omvat een restaurantterras

waar verschillende bevolkingsgroepen samenkomen, een sportterrein, een pedagogische zone voor kennismaking met de natuur, een educatieve moestuin en een gemeenschapstuin, een speelplaats voor de allerkleinsten... De inrichting van meer besloten zones zonder welbepaalde functie geeft de verbeelding de vrije loop en maakt allerlei soorten spel mogelijk.

Ruimtelijke reflectie

De plek waar nu het park ligt, was vroeger privaat domein van een religieuze instelling, dat in 1962 werd opgekocht door de Regie van Telegrafie en Telefonie. Sinds 1972 werd de tuin in de zomer opengesteld, waardoor hij een semi-openbaar karakter kreeg. Herhaaldelijk vandalisme en criminaliteit leidden echter tot de sluiting in 1981. Pas in 2007 werd de locatie opnieuw opengesteld, dankzij het Wijkcontract Brabant – Groen, waardoor het braakliggende perceel kon worden heroverd om er een openbaar park van te maken. De inrichting en het beheerplan van

de plek zijn het resultaat van een lange denkoefening die de veldwerkers hebben opgestart om de problemen uit het verleden te vermijden. Rondom het park zijn bosrijke en schuren zones verborgen door de steunmuren, waterbekkens en doorplanten. Deze elementen vormen samen een bufferzone tussen het openbare park en de private percelen. De regeling van de openingstijden en de teams voor onderhoud en begeleiding ter plaatse garanderen dat het park, nu het weer een openbaar karakter heeft, goed functioneert.

Botanische tuin

Het park heeft een intiem karakter en biedt tegelijk openheid naar het stadslandschap. Het niveauverschil van bijna twintig meter, afgezet door hoge steunmuren waar klimplanten langs groeien, vormt als het ware een groene inkeping in de verharde wijkomgeving. Er is gekozen voor beplanting met hazelaars, rododendrons en seringens, soorten die eerder voorkomen in tuinen dan in openbare parken, wat het huiselijke karakter van het park versterkt, terwijl het spel van doorkijk tussen de variëteiten de plek diepgang geeft. De planten zijn bovendien zorgvuldig zo

gekozen dat ze het hele jaar door een rijk palet aan kleuren en geuren bieden, waar tal van vogels en vlinders op afkomen. Het park vervult ook een pedagogische functie omdat het een natuurlijke rijkdom tentoonstelt die ongewoon is in de wijk. Het doet bovendien dienst als leerruimte voor de organisatie voor socioprofessionele integratie *Jeunes Schaerbeekois au Travail* (JST) die ook instaat voor het onderhoud ervan.

GEMEENTEPLEIN VAN MOLENBEEK ■

Het project voor de herinrichting van het Gemeente **PLEIN** van Sint-Jans-Molenbeek vloeit voort uit het **WIJK-CONTRACT CINEMA BELLE-VUE** (2009-2013) ⁶⁰. De bedoeling is om de voetgangers opnieuw **0,6 HA** openbare ruimte te bieden dankzij een reorganisatie die resoluut kiest voor actieve mobiliteit.

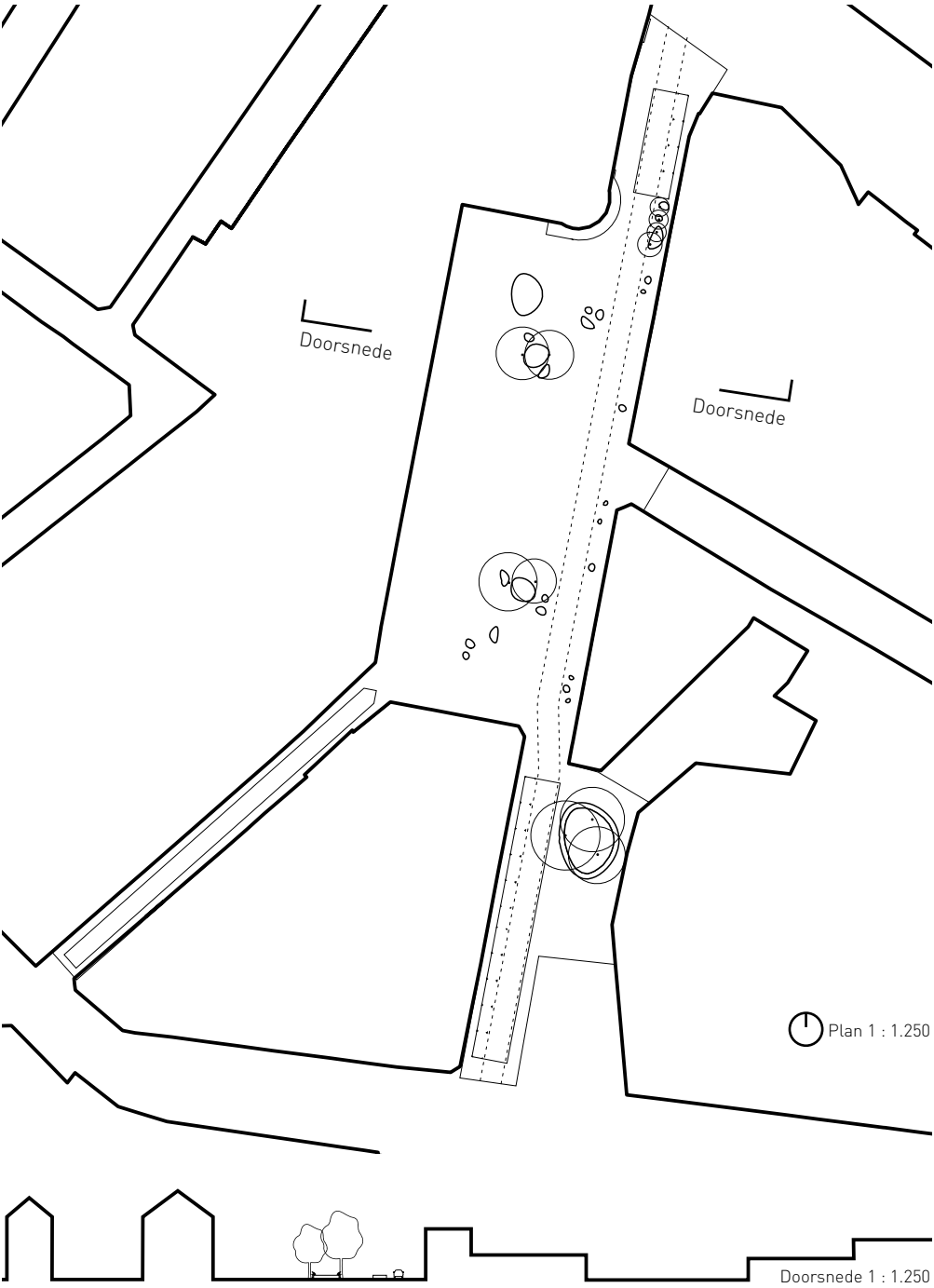

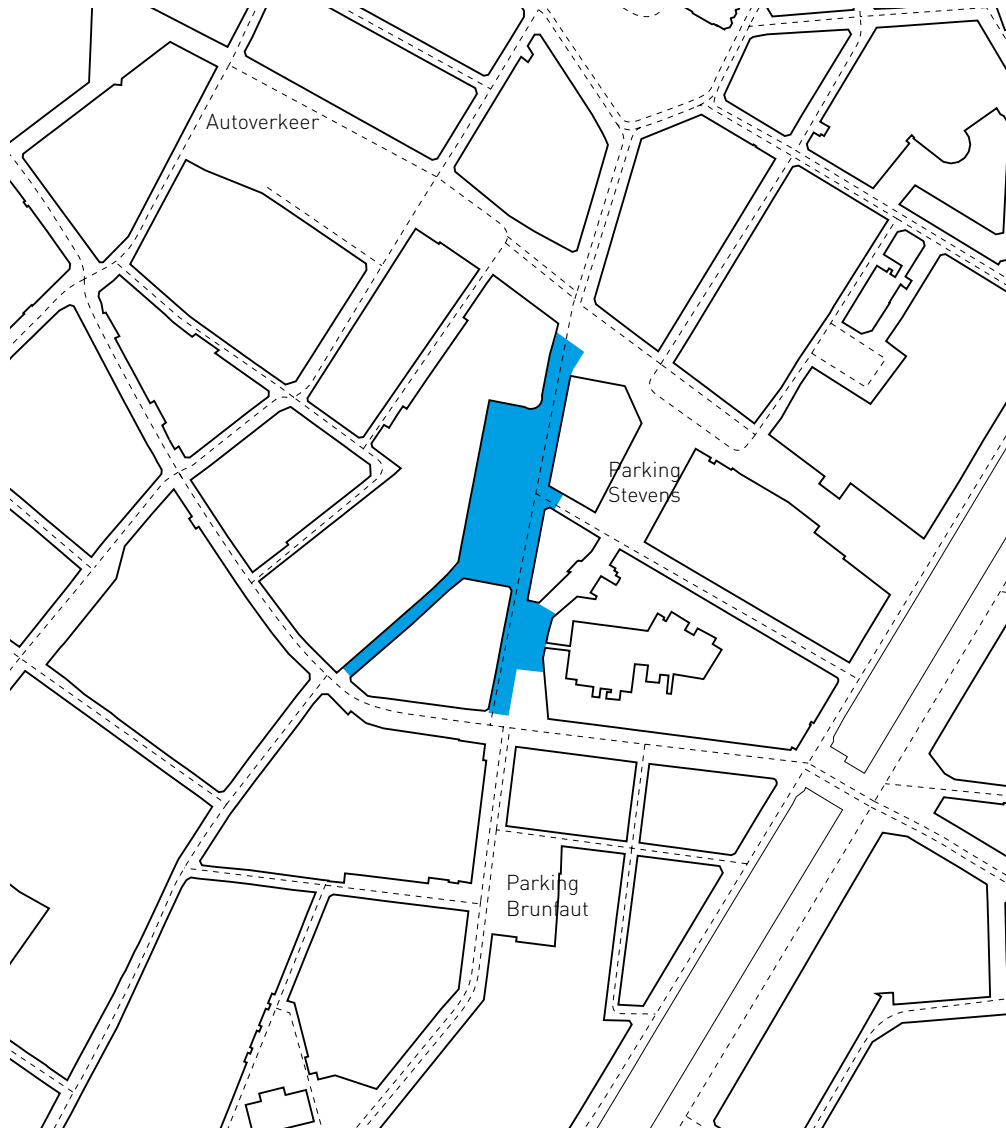
Het project voor de herinrichting van het Gemeenteplein van Sint-Jans-Molenbeek heeft tot doel het ruimtelijke en architecturale potentieel van de plek op te waarderen.

Het Gemeenteplein behield zijn oorspronkelijke structurele en coherente inrichting. Sinds de jaren 1950 overheerste koning auto het plein, waardoor het ruimtelijk onoverzichtelijk werd en weinig andere ruimtelijke functies toeliet. Het project herstelt dan ook een evenwicht tussen de verschillende gebruikers van de plek. Om het gebruik van het plein te begrijpen op grond van de werkelijke dagelijkse praktijk werd **participatie van het reflexieve type** ingevoerd. De waarnemingen van het gebruik, op marktdagen bijvoorbeeld, zijn vergeleken met de reflectie uitgevoerd door de mobiliteitsexperts. Het project bundelt dan ook technische expertise en ervaringsdeskundigheid. De **expertise** betreft in de eerste plaats de mobiliteit op wijkniveau. Een diepgaande studie van het hartje van Molenbeek ⁶¹ bood de mogelijkheid een realistisch alternatief te vinden voor de afschaffing van de parkeerruimte op straat. Het autoverkeer wordt beperkt tot de Graaf van Vlaanderenstraat om de openbare ruimte functioneel en visueel vrij te maken. Dankzij die oplossing kan de ruimtelijke samenstelling van die plek, de rechthoekige ruimte omringd door neoklassieke gevels en uitgend op het gemeentehuis in de hoek, worden opgewaardeerd. De

in de praktijk opgedane **ervaring**, de dialoog met de pleingebruikers, evenals de aandachtige observatie van de micro-gebruiken van de openbare ruimte leggen een nieuwe basis voor de wijze waarop het plein in beslag wordt genomen. Dit vertaalt zich in de creatie van een open plek met vele functies: markt, caféterrassen, kinderspelen en ontmoetingsplaats voor de wijkbewoners.

Het Gemeenteplein neemt de vorm aan van een **plateau**, een breed verhard oppervlak dat loopt van gevel naar gevel. Het vindt zijn ruimtelijke eenheid terug in een gedeelde ruimte ⁶². Voortaan wordt die ruimte georganiseerd rond de onderhandeling over stilzwijgende overeenkomsten eerder dan op basis van een formele reglementering. Het plein kan dan ook worden ontdaan van alle hinderlijke voorwerpen en schikkingen die het onoverzichtelijk maken, zoals wegbewijzering, reclamepanelen en ander nuteloos meubilair. De inrichting is minimalistisch, wat zorgt voor een opwaardering van de ruimtelijke mogelijkheden en de vele gebruiken ervan.

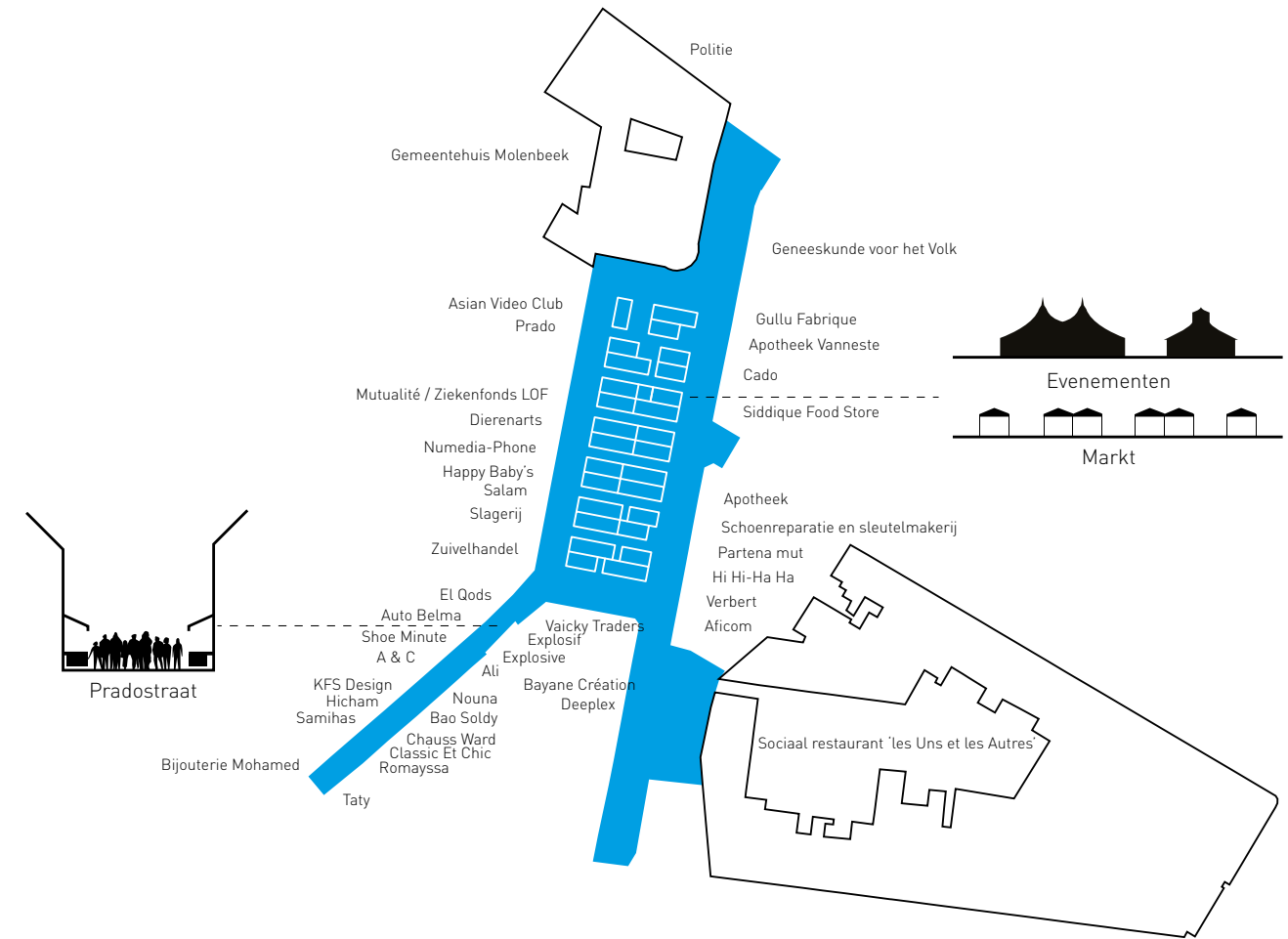

Reflectie door de experts

De stedelijke omgeving waarin het Gemeenteplein zich bevindt, is heel dicht bebouwd en bevolkt en er heerst ook heel wat verkeersdruk. De alomtegenwoordige auto treft zowel het ruimtelijke overzicht als het wijkleven in het algemeen. Het voorstel waarmee de studie besluit, herzielt de openbare ruimte in dienst van haar gebruik. De zones die bestemd zijn voor verblijf verblijfsfunctie. Die ruimtelijke vrije zone zal de coherentie van het architecturale geheel, stammend uit het einde van de negentiende eeuw, eveneens opwaarderen.

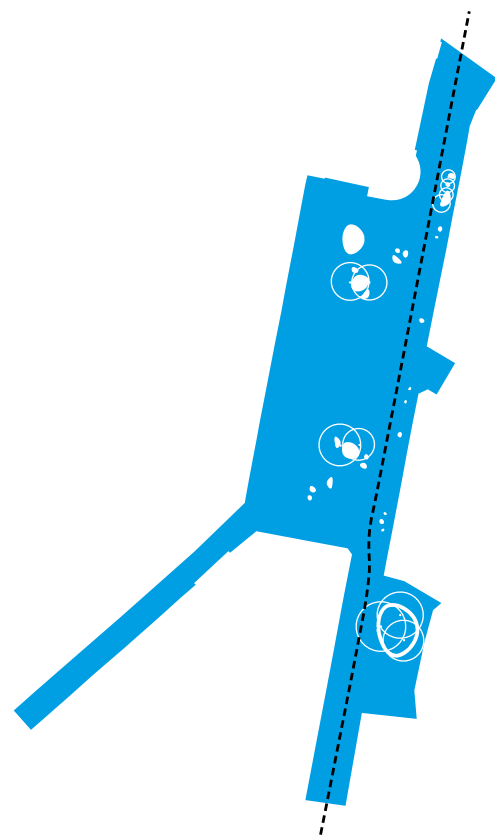
de weg, de optimalisering van de Brunfautparking en de bouw van een nieuwe parking op de Stevens-locatie moeten de openbare ruimte bevrijden van de impact van de auto, in het bijzonder het Gemeenteplein. Het autoverkeer zal er beperkt worden tot de Graaf van Vlaanderenstraat, om de openbare ruimte open te stellen voor andere gebruiken die gerelateerd zijn aan haar verblijfsfunctie. Die ruimtelijke vrije zone zal de coherentie van het architecturale geheel, stammend uit het einde van de negentiende eeuw, eveneens opwaarderen.

Reflectie door de gebruikers

Het Gemeenteplein wordt in verband gebracht met verschillend gebruik, dat voortkomt uit de aanwezigheid van het gemeentehuis, de wekelijkse markt en de commerciële functies eromheen. Eén van die commerciële functies wordt vervuld door de drukke Pradostraat, een voetgangersgebied vol rommelige uitstallingen. Het plein bevindt zich bovendien op het kruispunt van routes voor belangrijke actieve en gemotoriseerde mobiliteit, zoals het autoverkeer van de

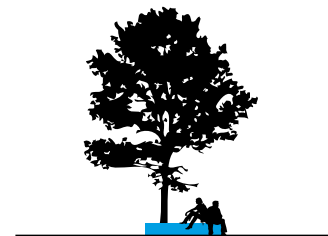
Graaf van Vlaanderenstraat en de stroom voetgangers die komt uit de Pradostraat. Door de verschillende gebruiksvormen opnieuw in evenwicht te brengen, kunnen ze weer met elkaar worden verzoend met het oog op het delen en de multifunctionaliteit van de openbare ruimte. Daarbij kan het gaan over het houden van bepaalde evenementen, het dagelijkse gebruik of het behouden van het verkeer in de Graaf van Vlaanderenstraat.

Kei als activiteitenpool

Kei als afstandhouders

Kei als zitmeubilair

Plateau

Het verharde oppervlak van het plein, van gevel tot gevel, wordt ingericht met keien waarvan de grootte varieert naargelang de functie. De breedste, *activiteitenpolen* genoemd, zijn multifunctioneel, en gaan van een podium met waterstralen tot een ronde bank met een bloemperkje in het midden. De iets kleinere *gezellige* keien, zijn gegroepeerd rond een paar bomen om een soort kleine stadssalons te vormen. De twee soorten keien komen samen aan de

uiteinden van het plein, om het centrum vrij te houden zowel voor de markt als voor evenementen. Zo blijft de ruimte multifunctioneel. Er is ook een derde soort keien, de *afstandhouders* genoemd. Ze worden her en der neergezet langs de Graaf van Vlaanderenstraat en zullen de rijweg op subtiële wijze afbakenen.

RUIMTE KESSELS ■

De Ruimte Kessels is een **SEMI-OPENBARE TUIN** gelegen in een woonkern in de gemeente Schaarbeek. Hij werd ingericht in het kader van het **WIJKCONTRACT LEHON - KESSELS** (2005-2009) ⁶³. De **0,3 HA** groen brengen de kinderen uit de buurt rechtstreeks in contact met de natuur.

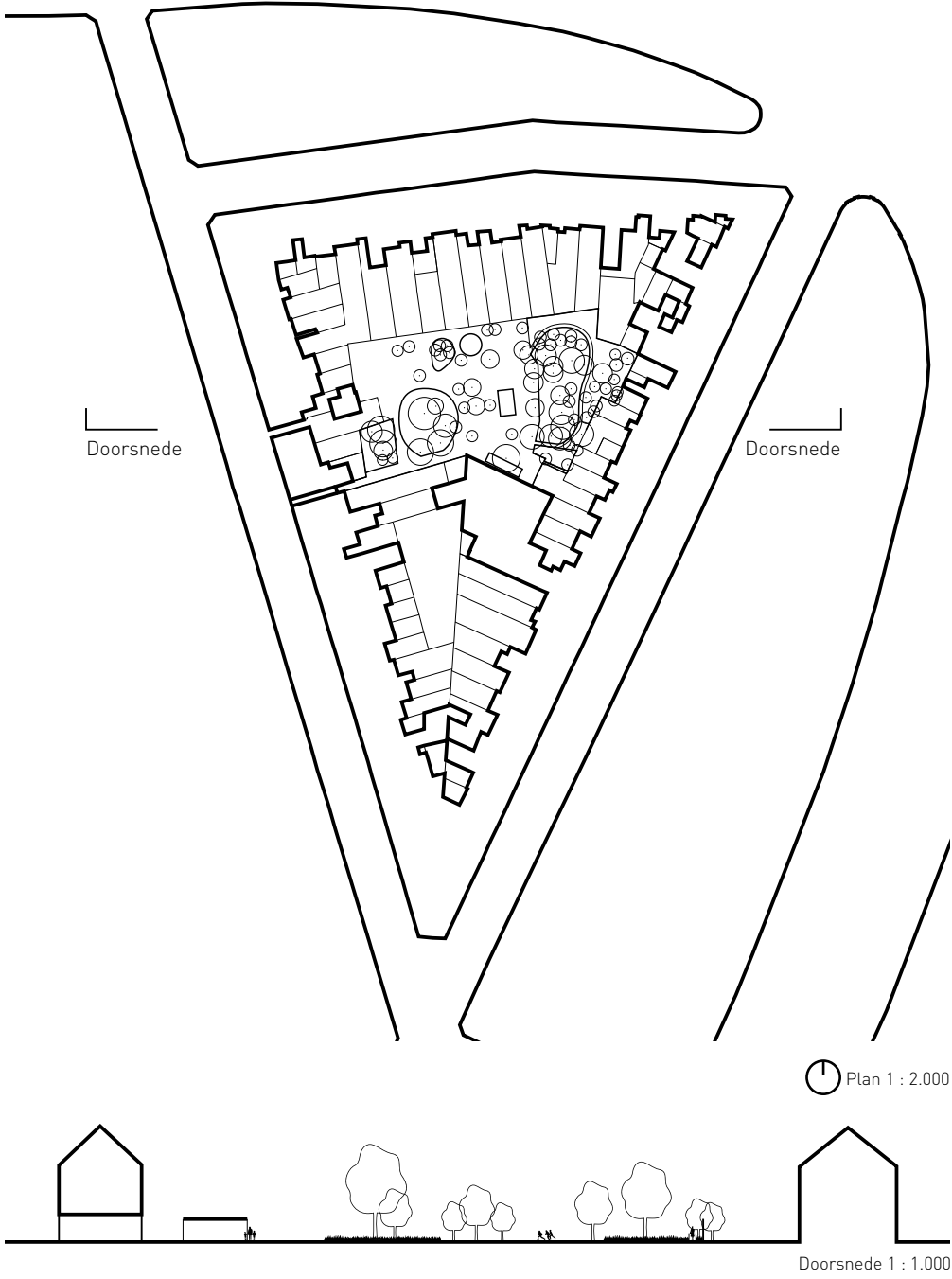

De Ruimte Kessels is een project voor de herovering en het beheer van een gemeenschapstuin binnen een woonkern.

De herinrichting van de tuin is gebaseerd op een reflexiviteit van het **recurrente** type. De tuin is gebaseerd op de gestapelde ervaringen van de gebruikers. De woonkern waarin de ruimte zich bevindt, heeft verschillende vlagen van bezetting meegemaakt: de oude baden van Schaarbeek, een educatieve tuin voor de scholen en de huidige gemeenschapstuin. Het Wijkcontract bood de bewoners, die zich hebben verenigd in een vzw, de kans om zich die plek opnieuw toe te eigenen en het beheer ervan in handen te nemen. De lessen die we kunnen trekken uit het verhaal van dat perceel gaan over de functie als wijkgebonden ruimte en over het zelfbeheer door de bewoners. Onder toezicht van RenovaS is een werkgroep van projectleiders ontstaan, om een tuin voor de wijk aan te leggen uitgaand van dat *natuurkapitaal*. Het Wijkcontract heeft niet alleen budget vrijgemaakt voor de fysieke restauratie van de tuin. Het heeft ook geleid tot de opstelling van een ontwikkelings- en beheerplan voor lange termijn in samenwerking met de bewoners. De tuin werd heringericht om er verschillende functies in onder te brengen, zoals een pedagogische tuin en een evenementengrasveld. Die ruimtes bieden de mogelijkheid verschillende activiteiten te organiseren die de **sociale** cohesie van de wijk versterken. De werkgroep heeft ook de publiek-private **status** van het perceel herbepaald. Ten tijde van de baden was er al een soort beperkte toegang, al was dat voor de gemeenschap. Daarna, ten tijde van de Robinsontuin, werd de toegang beperkt tot de scholen. De werkgroep opgericht voor de Ruimte Kessels heeft uiteindelijk gekozen voor een semi-openbaar statuut met

een gecontroleerde toegang. De gelijkvloerse verdiepingen van de nummers 49, 51 en 53 van de Kesselsstraat, de enige restanten van de vroegere gemeentebaden, herbergen multifunctionele lokalen die in rechtstreekse verbinding staan met de tuin en bestemd zijn voor verenigingen die de toegang binnen de woonkern reguleren. Die regulering vergemakkelijkt de toe-eigening van de plek door er een ontmoetingsplaats van te maken van en voor de wijk. Het semi-openbare karakter van de Ruimte Kessels onderscheidt het van het Josaphatpark, dat een ruimte biedt van gewestelijk karakter en voor iedereen toegankelijk is.

De **tuin** biedt de bewoners eveneens ruimte om de natuur beter te leren kennen. Die ruimte bestaat uit een zone voor tuinieren, composteren, gazon...

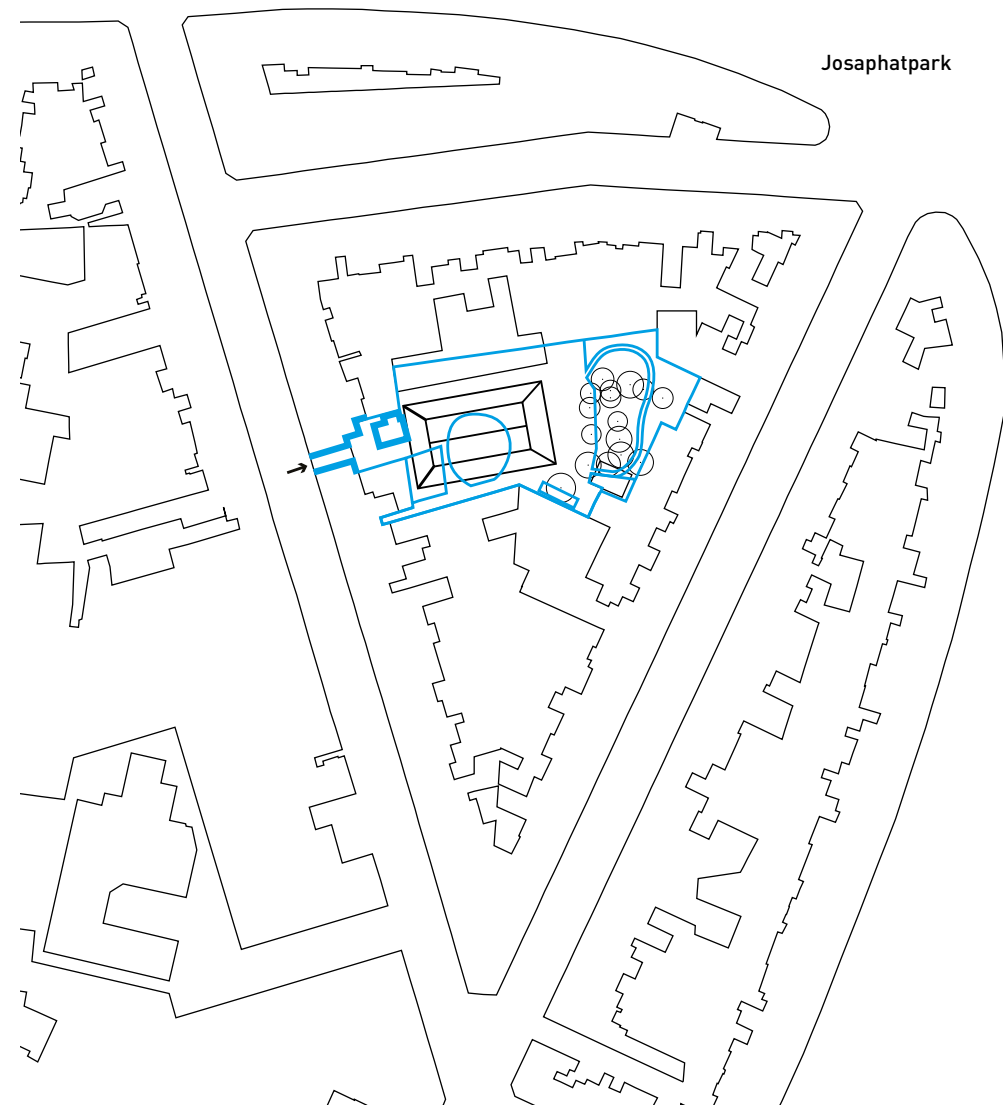

Sociale reflectie

De Ruimte Kessels wordt beheerd door vrijwillige wijkbewoners die samenkomen in verenigingen, onder meer de vzw Badeiland. Andere vrijwilligers hebben eveneens toegang tot de lokalen en tot de tuin, zoals de vzw *Le Caméléon Bavard* die creatieve ateliers leidt voor kinderen of de huiswerkschool *Le Blé en Herbe*. Ze organiseren verschillende evenementen, eenmalig of terugkerend, zoals het jaarlijkse buurtfeest. Ze willen daarmee de banden aanhalen binnen een wijk die een grote sociale en culturele mix kent, en steeds meer bewoners de weg tonen naar de tuin. De bewoners nemen eveneens actief deel aan het onderhoud van de ruimte.

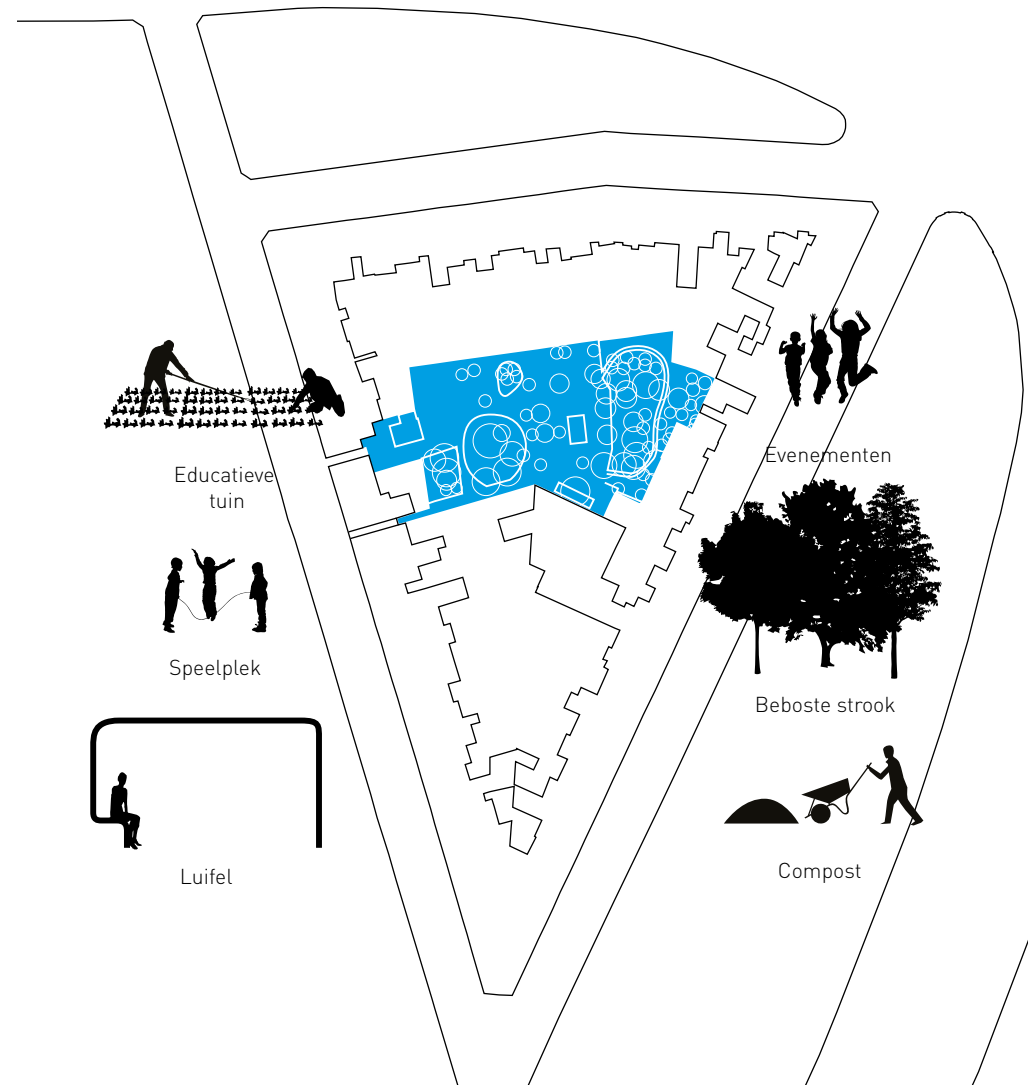
Op zondag, rond 17.00 uur, organiseren ze een kruiwagenronde in de aangrenzende straten om het organisch afval op te halen dat ze naar de wijkcomposthoop brengen, gelegen in de tuin. Het is een positieve zaak voor alle deelnemers. De tuin is ook de plaats waar de leerling-tuiniers hun vak kunnen leren in het atelier voor opleidingen op de werkvloer *Jeunes Schaerbeekoïes au Travail* (JST), belast met het onderhoud van de tuin. De Ruimte is zo een tuin geworden met diverse wijkfuncties.

Ruimtelijke reflectie

Op de locatie bevonden zich voor de oorlog de gemeentebaden van Schaarbeek. Sinds die tijd heeft de locatie haar collectieve inslag behouden. Het zwembad sloot in 1946 onherroepelijk de deuren om in 1950 te worden afgebroken. De toegang werd afgesloten en het terrein raakte in de vergetelheid. Er kon een weelderige vegetatie groeien, waaronder enkele bomen die inmiddels meer dan vijftig jaar oud zijn, ver van mogelijk vandalisme. In de jaren 1990 wil de gemeente er een commissariaat bouwen. Maar het terrein is zeer drassig en de sterke mobilisatie van de wijkbewoners voor het behoud van de groenzone ten gunste van de gemeenschap zorgt ervoor

dat het project wordt afgevoerd. De eerste ingebruikname die daarop volgt, vormt het hart van de woonkern om in een pedagogische tuin voor de omringende scholen, en geeft de ruimte zo haar semi-openbare status. De locatie wordt uiteindelijk in 2005 ingenomen door de wijkbewoners onder de naam Ruimte Kessels. Nu is het terrein een gemeenschapstuin bestemd voor de wijk. Het vervult de functie van intermediair, tussen private tuin en openbaar park op gewestelijk niveau zoals het nabijgelegen Josaphatpark.

De tuin

Door zijn grootte en ligging introduceert de gemeenschapstuin een nieuwe typologie van openbare ruimte. De Ruimte Kessels is opgebouwd rond een groot grasveld waar verschillende openluchtactiviteiten kunnen worden georganiseerd. Bij de ingang van de tuin bevindt zich een klein sanitair gebouw, gevolgd door een houten luifel die de overgang vormt tussen het bebouwde en niet-bebouwde gedeelte. Die kleine constructie met een opengewerkte gevelbekleding werd ontworpen door de architecte Inès Camacho en is gebouwd door de JST. Een pedagogische

tuin afgebakend met gerecycleerd wegomateriaal is ingericht in het noorden van het terrein. De tuin is bestemd voor de wijkbewoners zodat ze moestuinplanten kunnen leren kennen. Een ontdekkingspad in dolomiet loopt door een bosrijk en steil deel achterin het perceel. Het doet dienst als bufferzone naar de tuinen van de woningen en biedt tegelijk een zeldzaam natuurlijk milieu voor de flora en fauna van de stad. Door zijn vorm en zijn zelfbeheer geeft de tuin vorm aan een nieuw type collectiviteit rond de realisatie van een project voor een gemeenschappelijke ruimte.

DE MANOEUVREERKUNST ■

LIVERPOOLPLEIN ■

Het Liverpoolplein werd aangelegd in Sint-Jans-Molenbeek in het kader van het **WIJKCONTRACT SLUIS – SINT-LAZARUS** (2008-2012) ⁶⁴. Dankzij de herinrichting kon **918M²** van de ruimte voor het wegennet worden gewonnen om het **PLEIN** om te vormen tot een plaats waar de wijk gebruik van kan maken. De inrichting werd uitgevoerd met gerecycleerd materiaal van de locatie zelf.

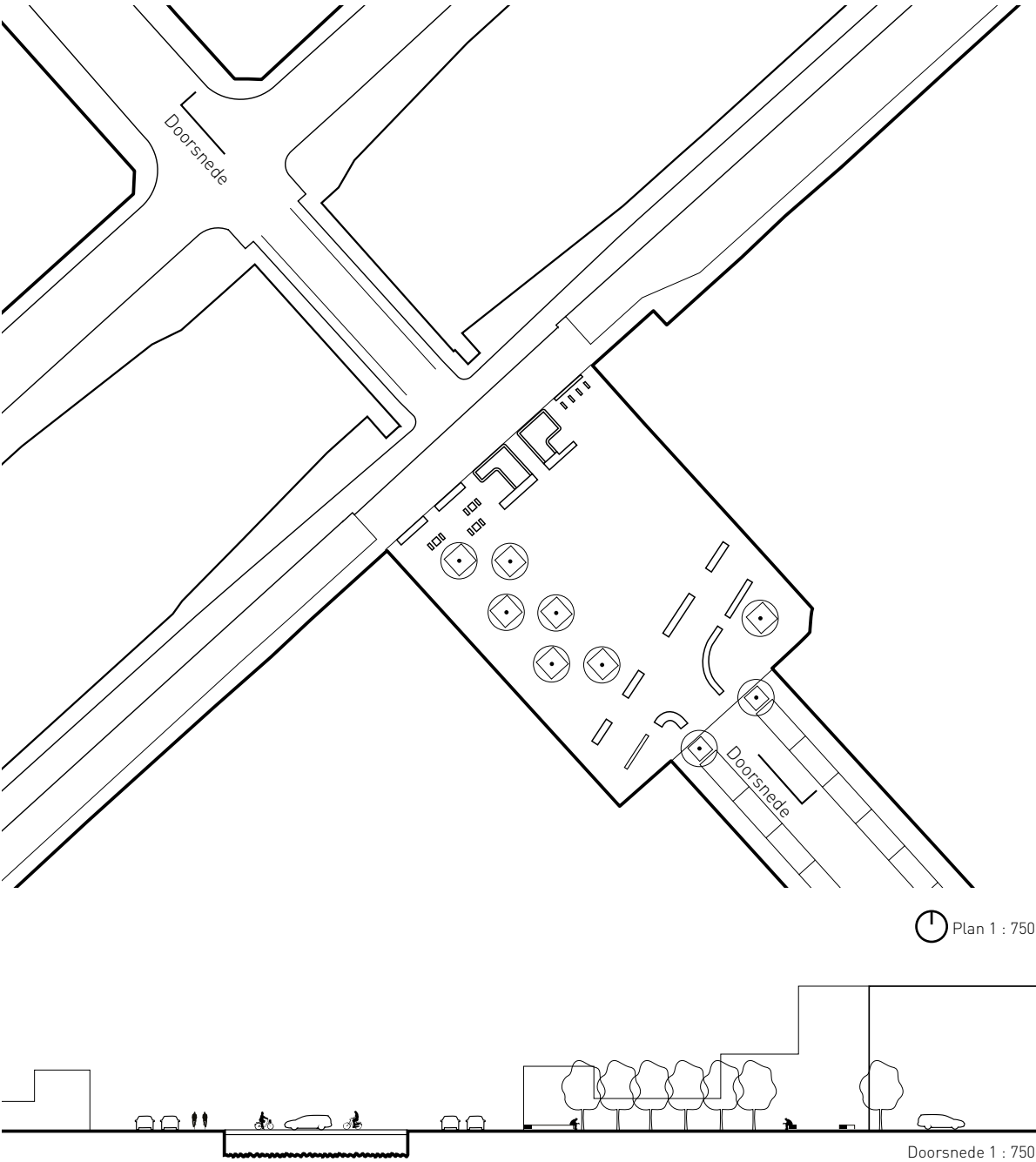

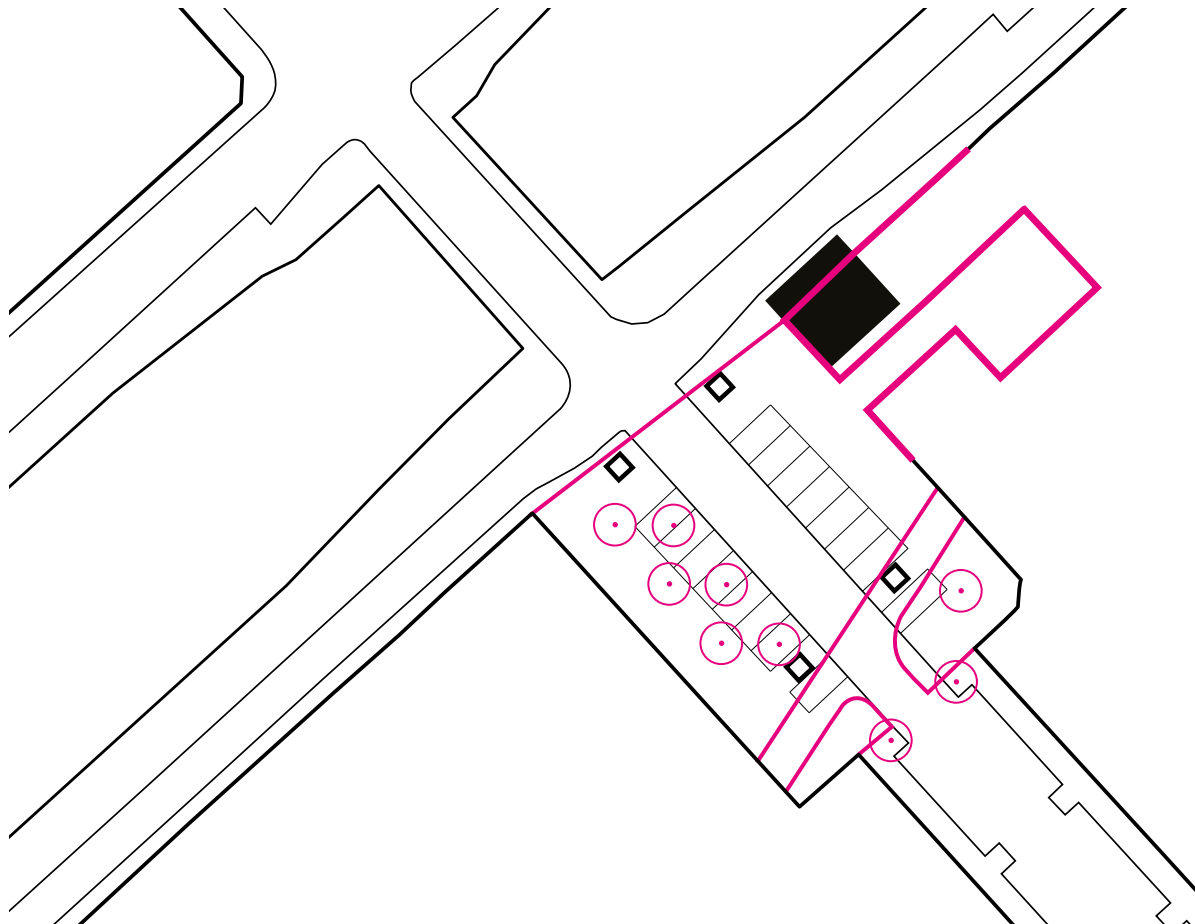
Dankzij het herinrichtingsproject van het Liverpoolplein kon een ruimte die bestemd was voor autoverkeer worden heroverd om ze om te vormen tot een ruimte voor ontspanning en recreatie.

Het plein is gelegen aan het kanaal Brussel-Charleroi, op de grens van Molenbeek en Anderlecht. Het vormt het begin van de Liverpoolstraat, die loopt van de Nijverheidskaai via de Heyvaertstraat tot de Bergense Steenweg, en ligt recht tegenover de sluis waar de Manchesterstraat aan de andere kant van het Kanaal op uitkomt. Door de nieuwe inrichting is er een ontspannings- en spelruimte gecreëerd in het hartje van de Heyvaertwijk, die gekenmerkt wordt door een grote stadsdichtheid en waar autoverkeer en autohandel overheersen. De **manoeuvre** bestaat in het omvormen van de **ruimte** die bestemd was voor het wegnnet tot een voetgangersplein, waardoor de Liverpoolstraat een doodlopende straat wordt. De lus die vrachtwagens maken om goederen te leveren, werd doorbroken om de ruimte terug te geven aan de zwakke weggebruikers. Die delicate beslissing om de straat doodlopend te maken werd genomen in overleg met betrokken actoren, zoals de mobiliteitswerkgroepen van Anderlecht en Molenbeek, de werkgroep die strijdt tegen clandestiene garages en het politiekantoor van de wijk. De **inrichting** werd volledig uitgewerkt op basis van de bestaande micro-praktijken, zodat gebruikers de ruimte kunnen gebruiken zoals zij het wensen en zodat de cafés rond het plein hun

terrassen kunnen uitzetten in de zomer. Anderzijds was er toch wat inventiviteit nodig om ludiek straatmeubilair te ontwerpen, dat uitnodigt tot ontspanning en recreatie maar de ruimte toch voldoende afschermt voor de zwakke weggebruikers. De toegepaste inrichting zorgt ervoor dat het verkeer is afgeleid en herovert de ruimte waar autoverkeer en autohandel overheersten. Het is een duidelijk teken ten gunste van de zwakke weggebruikers in een wijk waar allerlei automobilititeit overheerst, waar gezinnen met kinderen in vaak kleine huizen zonder buitenruimte leven.

De herovering van de ruimte maakt dat er een **lokale verankering** is in de grote ontwikkelingsas van de stad langs het kanaal.

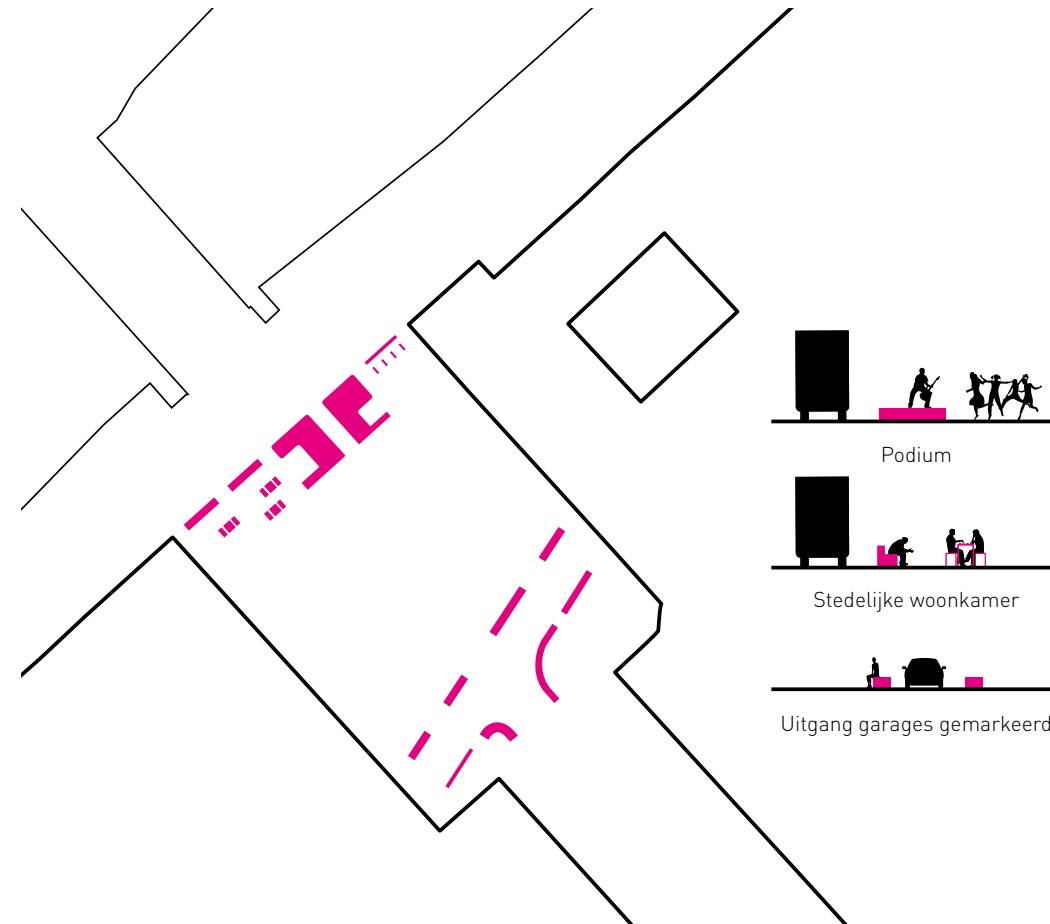

Ruimtelijke manoeuvre

De verbreding van de Liverpoolstraat is een gevolg van de bouw van het huis van de sluiswachter, in 1944, buiten de rooilijn om zicht te hebben op de sluis. De openbare ruimte die zo ontstond, is geleidelijk aan ingelijfd door autohandelaars die zich vanaf de jaren '60-'70 langs het kanaal vestigden. Via een eerste herinrichting in 2001 in het kader van de Initiatiefwijk Birmingham heeft men geprobeerd daar iets aan te veranderen ⁶⁵. De trottoirs zijn verbreed en de ruimte is afgebakend door vier kolommen bedekt met klimplanten, enkele bomen en een reeks metalen

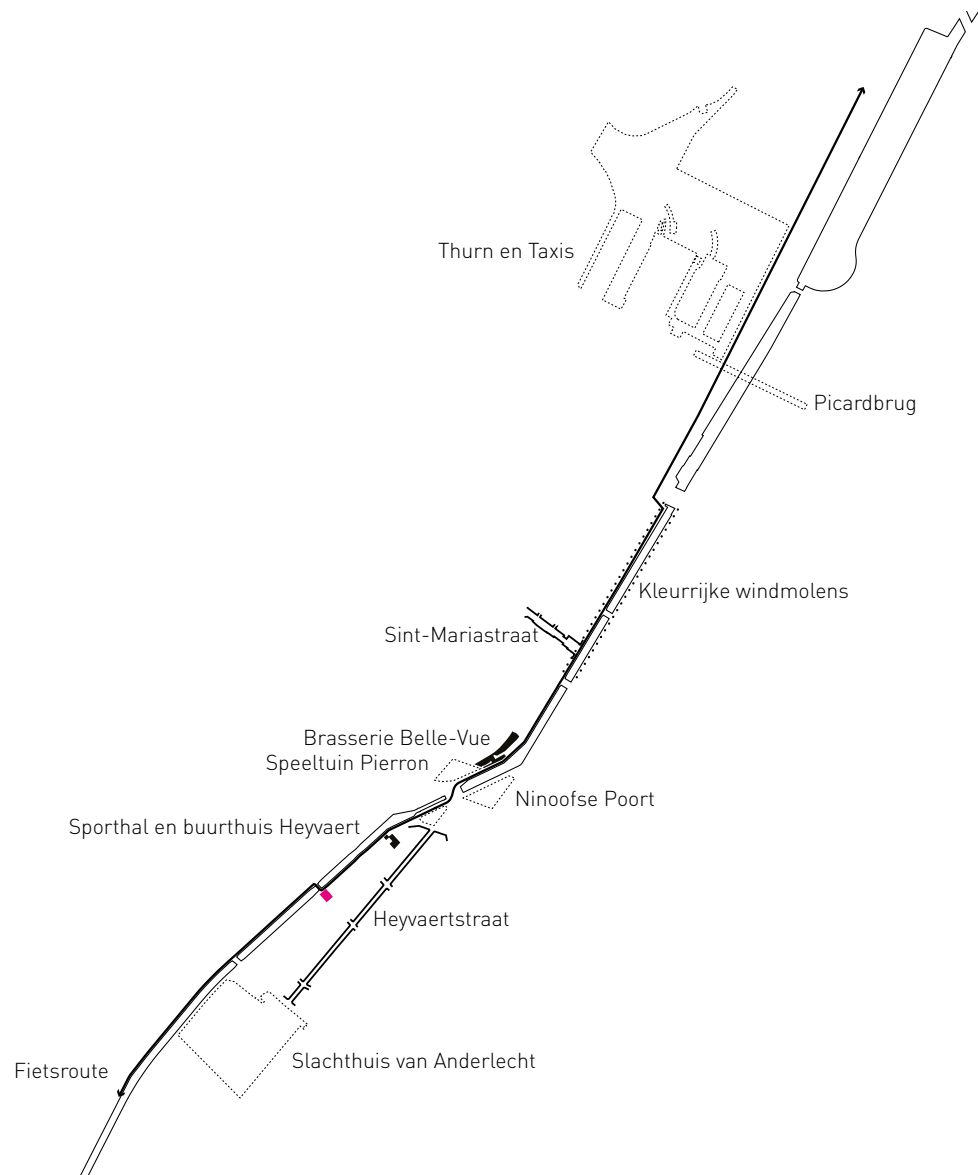
paaltjes. Toch namen de auto's heel snel de ruimte weer in, waarop men besloot om van de straat een doodlopende straat te maken door van gevel tot gevel een voetgangersoppervlak in te richten in vloerbetegeling, met een doorgang voor de uitrit van de garages die in het uiterste zuiden van het plein gelegen zijn. Een woonblok dat tegelijk met het sluiswachtershuis werd opgetrokken, biedt toegang tot de semi-openbare tuin binnen de woonkern terwijl de collectieve functies op de gelijkvloerse verdieping het plein gaan opfleuren.

Functionele manoeuvre

Het meubilair van het plein speelt een beslissende rol in de inrichting ervan. Het bakent de ruimte af en beschermt de voetgangers. Het gaat om verschillende banken die ter plaatse gemetseld zijn, waarvan sommige voldoende breed zijn om dienst te doen als podium. Samen vormen ze een beschermingsmuurtje om de zwakke weggebruikers af te scheiden van het weggedeelte langs het plein, vaak gebruikt door zwaar verkeer. Het zijn robuuste voorwerpen, ontworpen

om bestand te zijn tegen relatief zware schokken. Fabrik, het atelier voor beroepsre-integratie van Recyclart, heeft het meubilair gemaakt met hergebruikte materialen. Ze zijn afkomstig van afgebroken meubilair en materialen van de vorige inrichting, andere gemeentewerven of andere circuits voor hergebruikte materialen.

Identiteit

Het Liverpoolplein is verbonden met de wandel- en fietspromenade langs het kanaal. Dat zorgt voor een opening in het dichte industriële weefsel en verbindt de wijk met een nieuwe as voor actieve mobiliteit en met de dynamiek die eruit voortvloeit. Het plein legt geen nieuwe ordening op. Integendeel, het inrichtingsprincipe ervan is gebaseerd op de huidige identiteit van de wijk. Het plein ligt in het verlengde van de renovatieprojecten van de kanaalkaaien, die in uitvoering zijn of komende zijn: de omvorming van het slachthuis van Anderlecht, de sporthal

en het wijkhuis Heyvaert, de Ninoofse Poort, de veelkleurige molens, de bierbrouwerij Belle-Vue, het Sint-Mariaplein, de Picardbrug, het project Up-site, de site van Thurn & Taxis en nog vele andere. Het plein biedt een lokale verankering in de grote ontwikkelingsas van de stad. Het verbindt de Heyvaertstraat met het kanaal, zowel ruimtelijk als sociaal, en schenkt de bewoners de kanaalkaaien terug. Het is een openbare ruimte voor de gebruikers en huidige bewoners van de wijk in een zone in volle verandering.

ROZE VERSPREIDING ■

Roze Verspreiding is een project dat werd gerealiseerd in het hartje van Brussel in het kader van het **WIJKCONTRACT VAN ARTEVELDE** (2003-2007) ⁶⁶. **24 ZITPAALTJES** en enkele masten toveren een stuk van het trottoir op het kruispunt van de Loofstraat en de Gierstraat om in een **STADSSALON**.

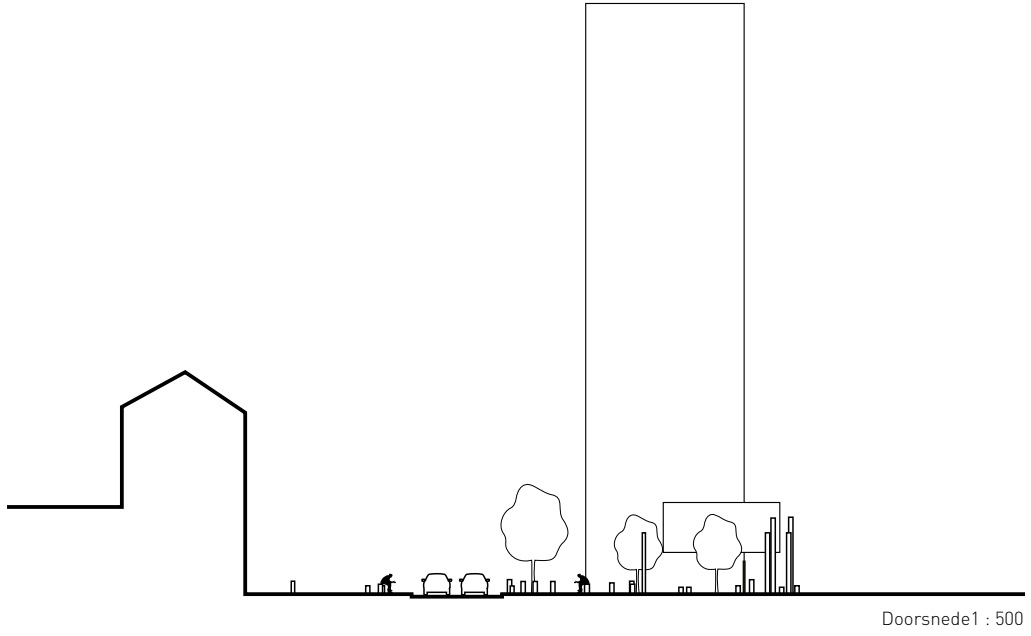
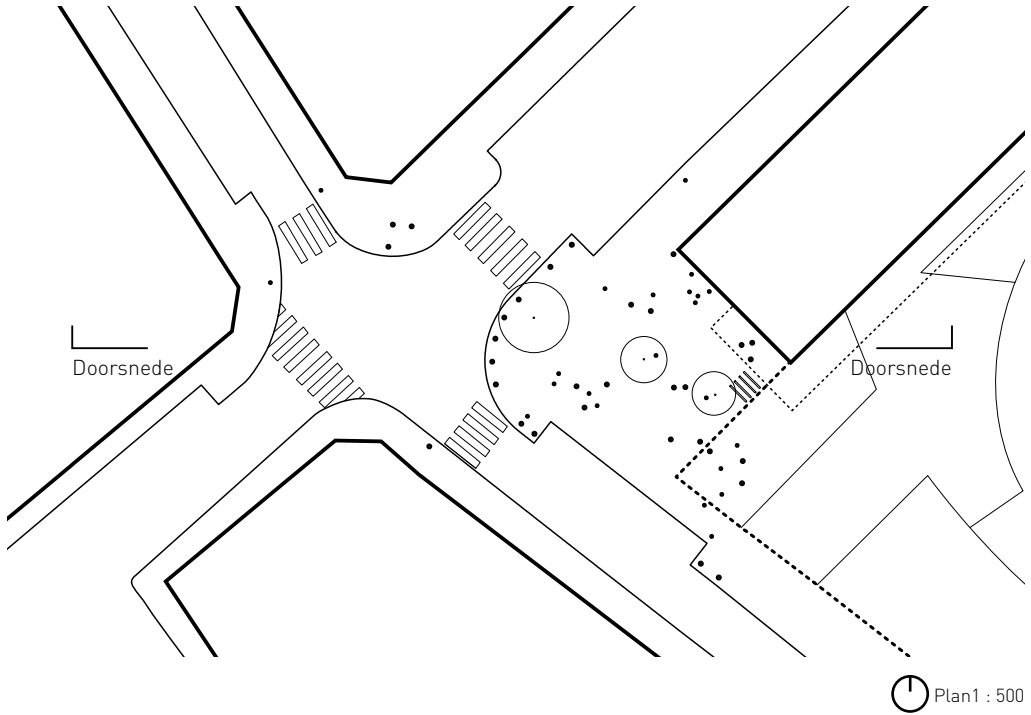

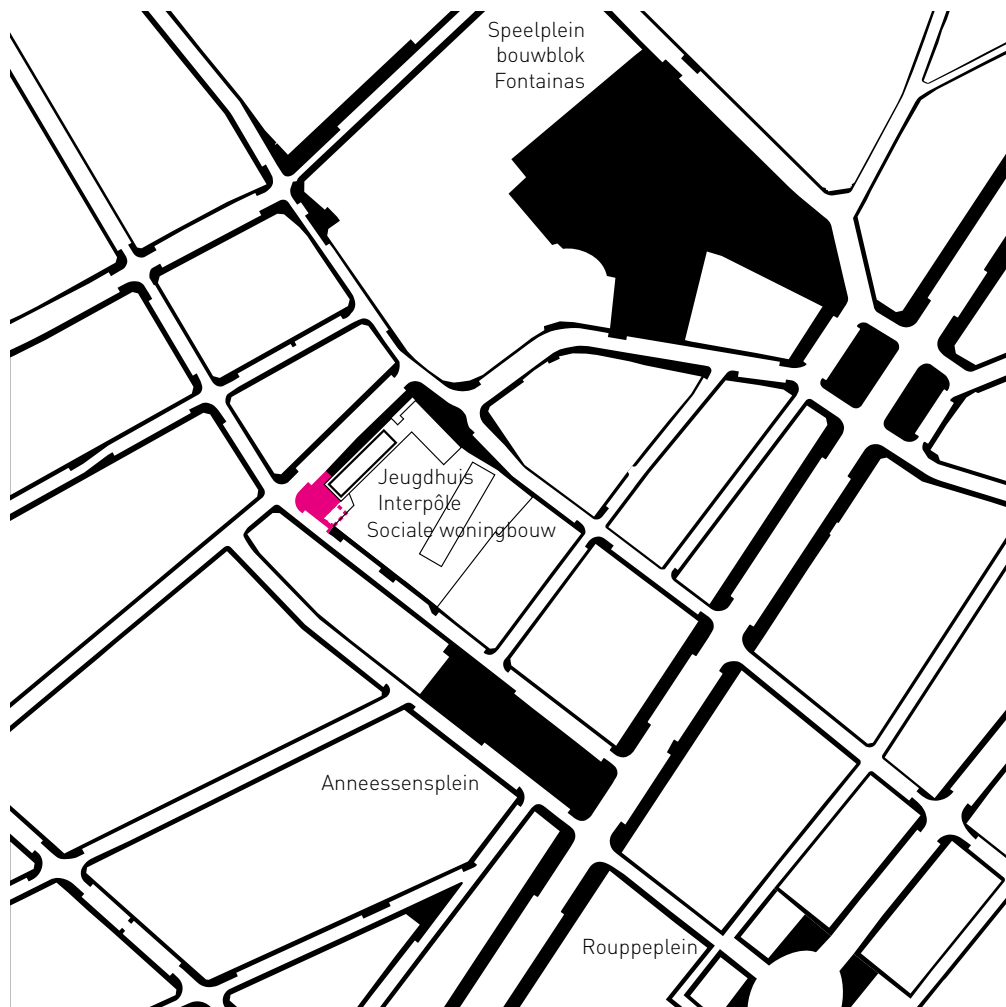
Roze Verspreiding is een project dat werd uitgewerkt om een deel van het trottoir te gebruiken en om een informele verzamelplaats om te vormen tot een ontmoetingsplaats. Men kan er zitten, babelen, spelen.

Het project kon het potentieel van de verkeersruimte benutten en onttrekken aan de gebruiksregels om er een nieuwe ruimtelijke en sociale dimensie aan te geven. Er wordt inventiviteit tentoongespreid om de voorwerpen en **regels te omzeilen** maar het vergt ook de deelname van de bewoners zodat zij zich de ruimte en haar gebruik opnieuw eigen kunnen maken. **Ruimtelijk** gesproken werd het trottoir verbreed, zowel functioneel als visueel. Van eenvoudig doorgangspunt werd de ruimte omgevormd tot een plek waar je even halt kunt houden. Het gebruikte straatmeubilair zelf oefent niet meer zijn eerste functie uit. Het principe is eigenlijk eenvoudig: een gewoon en defensief wegelement hergebruiken om er ludiek meubilair van te maken. Vierentwintig verkeerspaaltjes werden voor de gelegenheid omgevormd tot fuchsia zitjes van verschillende hoogte. De masten, die lijken op de paaltjes maar veel hoger zijn, verwijzen dan weer naar de spijlen van het hek van de aangrenzende tuin. Sommige doen dienst als verlichting en andere brengen geluid voort als de wind erin blaast. **Sociaal** gezien, tot slot, hebben de ontwerpers inventiviteit aan de dag

gelegd om de deelname van de gebruikers aan te moedigen en waar te maken. Deze plek werd niet toevallig gekozen: de jongeren van de wijk kwamen er al samen. Zij werden geraadpleegd om de precieze locatie van de paaltjes te bepalen volgens hun gebruik van de ruimte. Bovendien werd een oefening in sociale cohesie gedaan door ook andere bevolkingslagen bij het project te betrekken. Roze Verspreiding biedt een nieuw soort openbare ruimte, de stadssalon, als aanvulling op het nabijgelegen openbaar park Fontainas of de gemeenschapstuin van de sociale woonblokken Pottenbakkers I & II die naast het project gelegen zijn.

Het meubilair dat de ruimte tot leven brengt, is niet alleen een slimme manoeuvre, het geeft het plein ook een nieuwe **identiteit**. Zowel de fuchsia kleur als de hoogte en de reflectoren van de masten vormen dag en nacht echte visuele bakens voor de wijk. Een betekenisloze straathoek is verworden tot symbool en krijgt de naam 'roze paaltjes'.

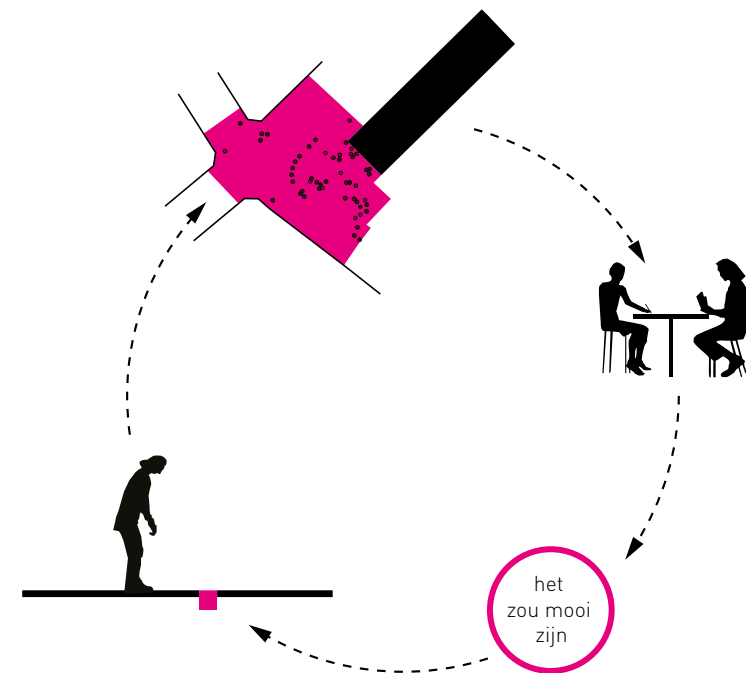

Ruimtelijke manoeuvre

Het stadswefsel van de Anneessenswijk, waar het project Roze Verspreiding gelegen is, is bijzonder dicht, met enge straten en even smalle trottoirs. Het project is ingericht op de hoek van een straat, waar het trottoir breder is en zo ruimte biedt. Bovendien maken de palen de ruimte

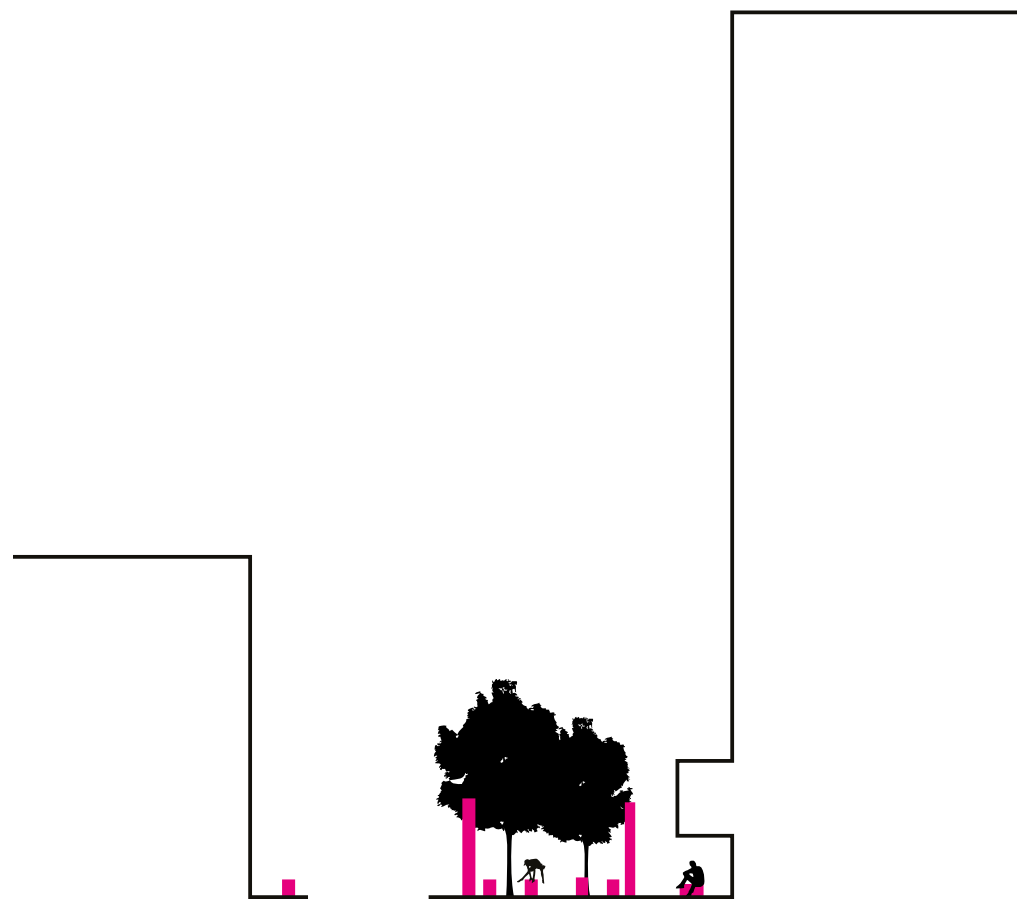
visueel breder door de verspreiding van het meubilair over de fysieke grenzen heen, gevormd door het naburige tuinhek en de straten die uitkomen op de hoek van het trottoir.

Sociale manoeuvre

In het wegdek zitten zestien aluminium plaatjes verwerkt met daarop tekstfragmenten die geschreven zijn door diverse personen uit de wijk. Ze zijn het resultaat van een schrijfproject met verschillende bevolkingsgroepen, begeleid door het Jeugdhuis Interpôle ⁶⁷. De reeks plaatjes

brengt het wegdek tot leven en dient als voorwendsel om dialoog en sociale cohesie rond het plein te ontwikkelen. Groepen uit eenzelfde wijk die geen contact met elkaar hadden en elkaar niet kenden, werden via deze manoeuvre samengebracht.

Identiteit

Het project omvat een twintigtal parkeerpaaltjes alsook vier masten, twee lichtmasten en twee geluidsmasten, alle in verzonken staal met een fuchsia kleur. De felle kleur van die ludieke installatie versterkt de aanwezigheid ervan en fleurt de wijk op. De ingreep, tussen straatelement

en artistieke kunstgreep, trekt de aandacht en verandert het imago van de plek. Deze creatie van een positief omgevingssymbool waarmee de bewoners zich kunnen identificeren draagt bij aan de sociale cohesie van de wijk

LOOPBRUG OVER DE BERENKUIL ■

De **LOOPBRUG** over de Berenkuil is gebouwd in het kader van het **WIJKCONTRACT NAVEZ – PORTAELS** (2008-2012) ⁶⁸. Ze biedt **300 M²** openbare ruimte over het gapende gat van de spoorlijn. Ze is eveneens een ontmoetings-, wacht- en doorgangplaats.

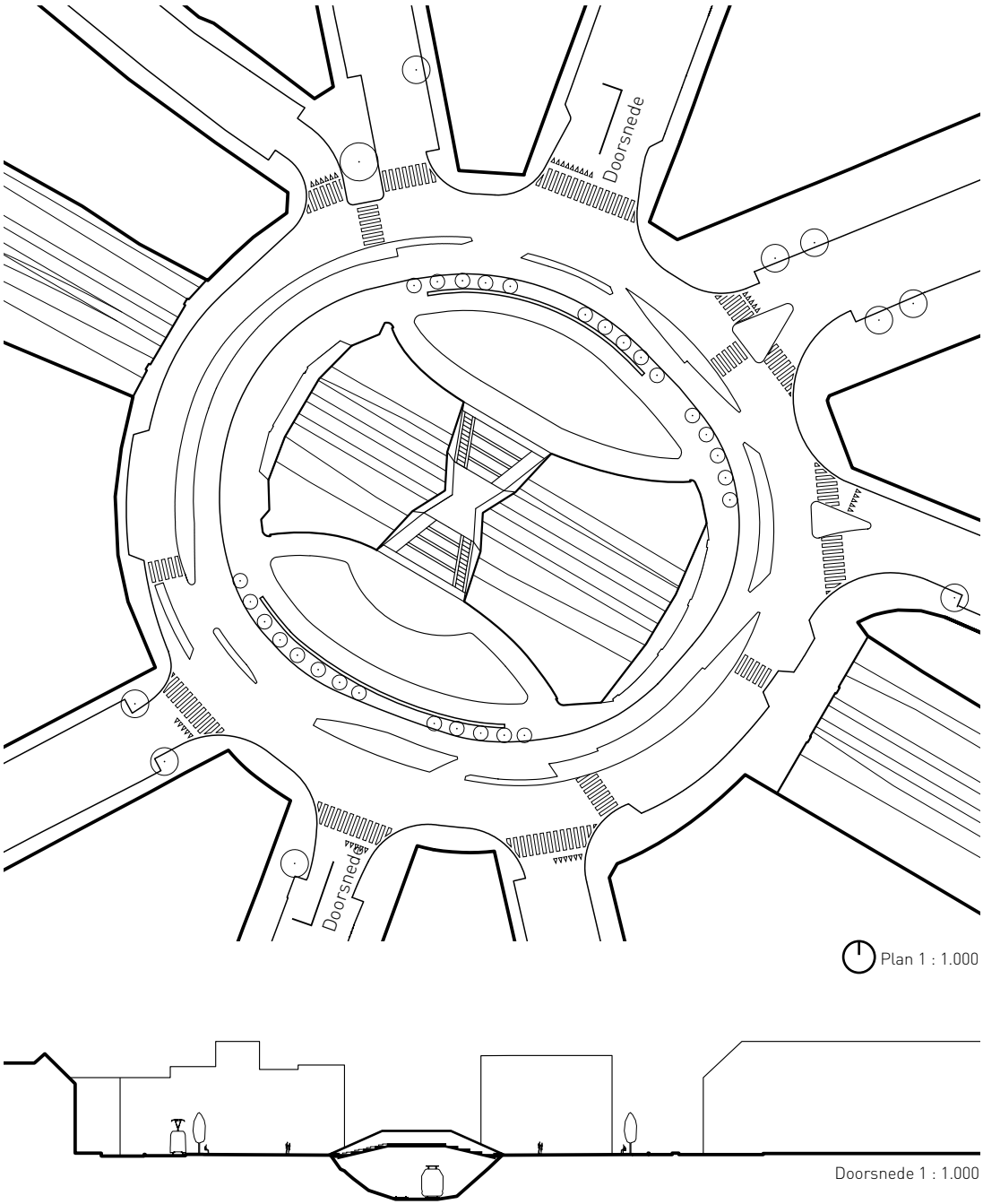

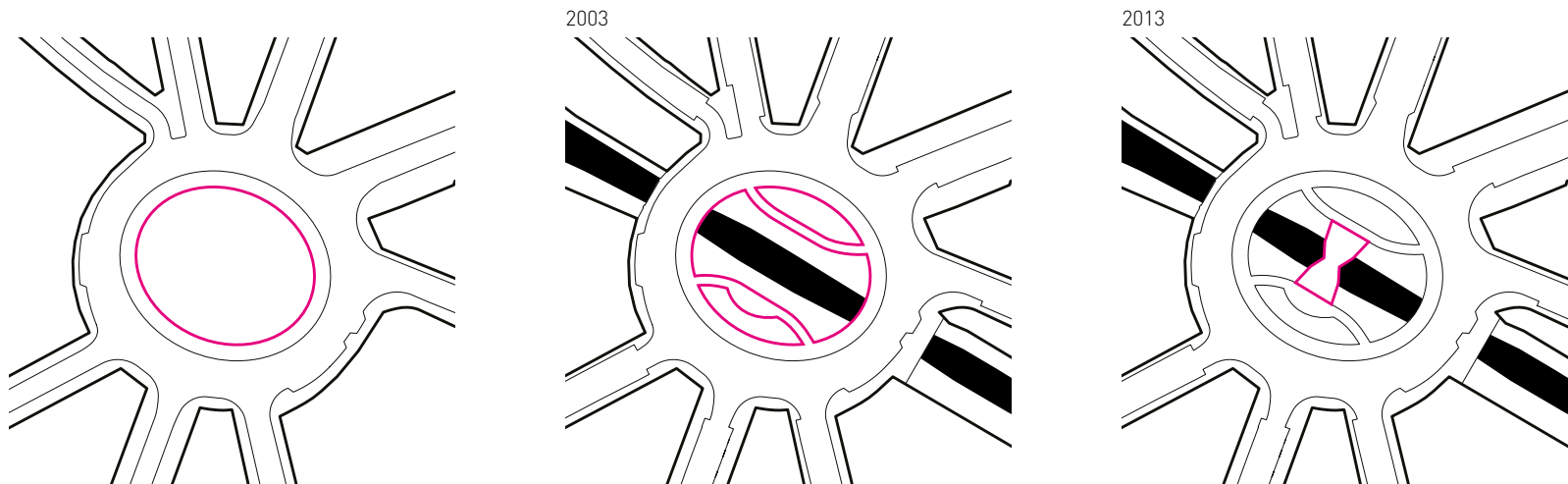
Het project van de Berenkuil plaatst een brug om de spoorweg te overspannen. Het is een openbare ruimte die over het gapende gat van de spoorweg hangt.

De loopbrug is gelegen in het midden van het verkeersplein van het Eugène Verboekhovenplein, de Berenkuil genaamd. Ze is gebouwd om de lege ruimte te overbruggen die wordt veroorzaakt door de spoorweglijn 161 Brussel – Luxemburg en onder het plein loopt. De **manoeuvre** van het ontwerp is voornamelijk **ruimtelijk**; het is een werkwijze waarbij een bouwkundig element wordt gebruikt om er een echte openbare ruimte van te maken. Het centrale deel van de loopbrug, dat smaller en hoger is, biedt een panoramisch uitzicht op het plein en de spoorweg die ze overspant. De brede trappen in de vorm van een bank verbinden de groenzones aan weerszijden, en de versmalde uiteinden van de loopbrug zijn verankerd in de rondingen van de bestaande paden. Het principe bestaat erin de heel bizarre ruimtelijke situatie van de Berenkuil te bespelen en ook de nadruk te leggen op de atypische configuratie ervan. Daarnaast is de ingreep ook een voorbeeld van **functionele** inventiviteit. De Berenkuil is een verkeersknooppunt, een plek waar gebruikers van het openbaar vervoer wachten en overstappen. Maar de tram- en bushaltes overstijgen hun functie van intermodale plaats om een ontmoetingsplaats te worden die geïntegreerd is in de bestaande groenzones. De loopbrug volgt dezelfde multifuncti-

onele benadering van de ruimte, ze bevordert de doorgang maar laat een rustpauze toe. Ze verbindt beide kanten van de Berenkuil, waarmee een veilige oversteekplaats voor gebruikers ontstaat, als een nieuwe mobiliteitsas ter aanvulling van Lijn 161, de vijf tramlijnen en de twee buslijnen en het drukke autoverkeer. Bovendien bieden de banken de gebruikers de mogelijkheid om even te gaan zitten en de omringende bedrijvigheid gade te slaan.

De loopbrug past zich aan haar omgeving aan. Het gaat er hier niet om een afdekplaat te ontwerpen die het gapende gat van de spoorweg overspant, maar om een panoramisch uitzicht op die leegte te bieden en de **identiteit** van de plek bloot te leggen.

Ruimtelijke manoeuvre

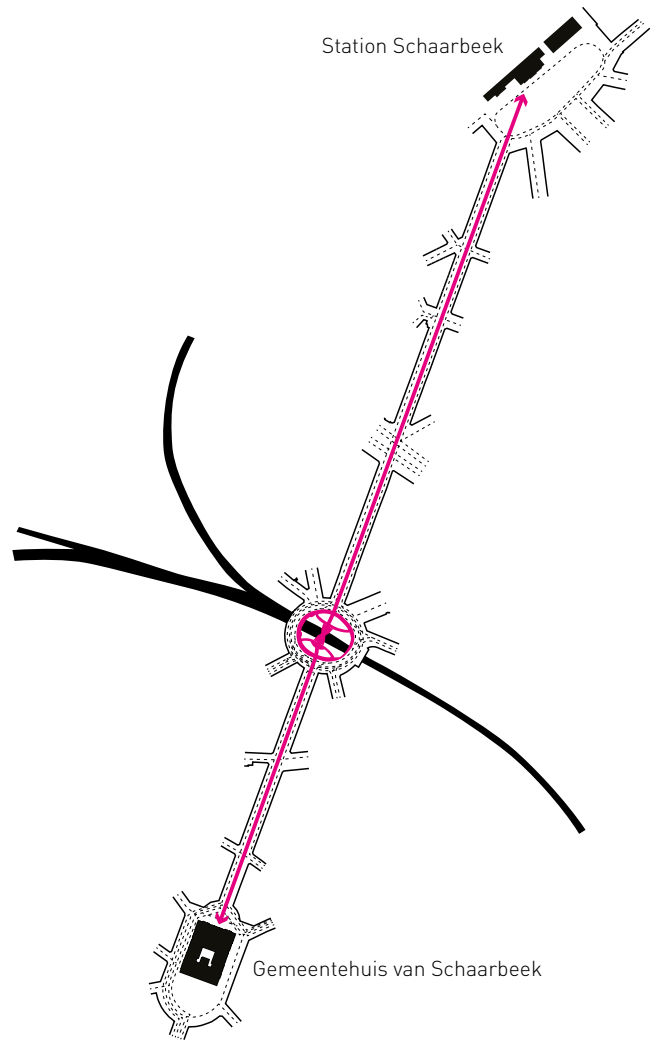
Het Verboekhovenplein, dat eigenlijk een verkeersplein is, heeft meerdere betekenisvolle herinrichtingen ondergaan die zijn bestemming en gebruik hebben beïnvloed. De aanleg van Lijn 161 heeft een golf van aanpassingen veroorzaakt aan het einde van de negentiende eeuw. De wegen doorkruisten eerst het plein op hetzelfde niveau, voordat ze werden ingegraven. Het gazon dat het midden van het plein opluisterde, werd vervangen door een spoorwegberm met rotsen, omheind door een hek om het publiek af te schermen van de sporen. In die periode kreeg het plein de naam Berenkuil ⁶⁹. De centrale ruimte werd opnieuw openbare ruimte aan het

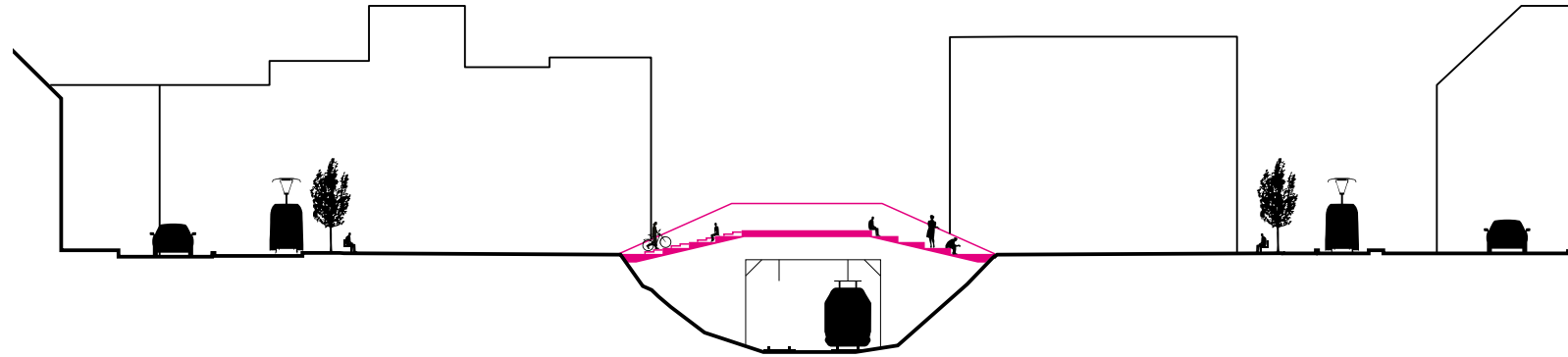
begin van de twintigste eeuw, toen twee groenzones met bomen aan beide kanten van de sporen werden aangelegd. Maar ze raakten snel in verval door gebrek aan onderhoud. Pas in 2003 werden ze onder handen genomen in het kader van de Initiatiefwijk Berenkuil ⁷⁰, waarbij banken en een fontein zijn aangelegd. De nieuwe loopbrug, waarvan het dek steunt op de twee halve cirkels groen, ondersteunt de inrichtingen en verlengt de openbare ruimte over de spoorweg om één geheel te vormen en de plek haar ruimtelijke eenheid terug te geven.

Functionele manoeuvre

De Berenkuil is een structureel knooppunt in het verlengde van de as die de Koninklijke Sint-Mariakerk verbindt met het gemeentehuis en het station van Schaarbeek. Het knooppunt doet tegenwoordig dienst als doorgangs- en transferzone en als scharnierzone voor omringende wijken. Wat vroeger een ruim betegeld plein met een centraal grasveld was, werd eerst een verkeersring die beheerst werd door de auto en de doorgang van de spoorweg. In 2002 voltrok

zich een belangrijke wijziging in het voordeel van de actieve mobiliteit. Het openbaar vervoer rijdt sindsdien in eigen bedding en de verkeersstroken zijn versmald om het autoverkeer te doen vertragen. Zo konden de trottoirs en de oversteekplaatsen voor voetgangers worden verbreed en kon een fietspad worden toegevoegd.. De loopbrug versterkt die herovering door een verkorte weg aan te bieden voor de actieve mobiliteit.

Identiteit

De identiteit van de Berenkuil wordt gekenmerkt door het ongewoon aantal stromen die er samenkomen. Het is uitzonderlijk om zo'n plek te vinden in een stad: een verkeersplein waar op zo'n compacte en zichtbare manier de stroom actieve en gemotoriseerde mobiliteitsvormen, een spoorweglijn en een openbare ruimte samenkomen. Door alles te bedekken met een betonnen

plaat, zou die plek dit buitengewone kenmerk hebben verloren. De loopbrug die de ruimte overspant, versterkt daarentegen de identiteit van de plaats. Zij biedt een ruim panorama op het verkeersknooppunt en biedt een zeker overzicht binnen de complexiteit van de ruimte door er een nieuwe mobiliteitsas aan toe te voegen.

NOTEN

49. Het basisprogramma van het Wijkcontract Scepter werd uitgewerkt door de studiebureaus Urban platform en Artgineering.

50. De *Mail* is de naam gegeven aan de esplanade van het Europees Parlement dat zich uitstrekt van de de Waversesteenweg tot de Belliardstraat en van het Luxemburgplein tot het Leopoldpark om het station Brussel-Luxemburg te overdekken.

51. De herinrichting van het Viaductpark werd uitgevoerd door het bureau D+A international in het kader van het Wijkcontract Blyckaerts (2002-2006) waarom het basis programma werd uit gewerkt door het Atelier 55. Dit park in land-schapstijl van één hectare was oorspronkelijk de private tuin van het belendende huis in neoklas-sieke stijl van eind XIXe, het huidige Huis van de Solidariteit.

52. De tuin Gray-Kroon biedt een voetgangersverbin-ding tussen de Graystraat en de Kroonlaan, met daarnaast collectieve moestuinen en een parkje dat uitkijkt op de Maalbeekvallei. Hij werd uitgewerkt door het bureau L'Escaut in het kader van het Wijkcontract Malibran (2004-2008), op basis van een concept uitgedacht door het Wijkcontract Gray (1994-1998).

53. De herinrichting van het Blyckaertsplein is een project van de tijdelijke vereniging van de bureaus MSA en Ney & Partners in het kader van het Park System, net zoals de doorgang van de Scepterstraat, de toekomstige voetgangersverbinding tussen die laatste en de Graystraat, en de herinrichting van de Twee-bruggenstraat en de Ambachtsliedenstraat.

54. De opdracht van de werkgroep *Openbare ruimtes* van het Wijkcontract scepter, geleid door het studiebureau Karbon en het collectief ipé, was een participatieve denkoefening te organiseren rond het project. ipé/Karbon (2010). Aanbevelingenbundel: eindverslag van de werkgroep *Openbare Ruimtes* van het Wijkcon-tract Scepter. Brussel: gemeente elsene. p.4.

55. Het speelplein Dubrucq werd aangelegd in 2011 door Fondu Landscape Architects in het kader van het Wijkcontract Schelde-Maas waarvan het basisprogramma werd uitgewerkt door het studiebureau L'Escaut en de stedenbouwkun-dige architect Benoît Moritz.

56. De Monplaisirlaan werd heringericht in 2011 door Beliris in het kader van het Wijkcontract Prinses Elisabeth waarvan het basisprogramma werd uitgewerkt door het studiebureau Aries.

57. Het Houffalizeplein werd heringericht in 2007 door D+A Consult in het kader van het Wijkcontract Jeruzalem waarvan het basis-programma werd uitgewerkt door de studiebu-reaus Cooparch en VIA.

58. Het Koningin Groenpark, ingehuldigd in 2007, werd ontworpen door de landschapsarchitect Erik Dhont in het kader van het Wijkcontract Brabant – Groen waarvan het basisprogramma werd uitgewerkt door het bureau voor architectuur en stedenbouw Cooparch en de stedenbouwkundige architect Guido Stegen.

59. Participatief proces dat werd beloond in 2011 met de Prix de la Maitrise d'ouvrage public van de Cellule architecture van de Fédération Wallonie-Bruxelles.

60. Het herinrichtingsplan van het Gemeenteplein werd ontworpen door het bureau voor architec-tuur en stedenbouw A practice in samenwerking met de stedenbouwkundig architect Pierre Vanderstraeten in het kader van het Wijkcontract Cinema Belle-Vue waarvan het basisprogramma werd uitgewerkt door de studiebureaus Urban Platform en Artgineering.

61. Doelstelling van die studie, uitgevoerd door MSA en Tritel, was de impact van de mobiliteit op het gebruik en de inrichting van de openbare ruimte

te analyseren, onder meer de problemen van toegankelijkheid en parkeerruimte rond het Gemeenteplein en de Graaf van Vlaanderenstraat en de Pradostraat.

62. *Shared space* is een concept van delen van het wegnenet bedacht door de Nederlandse steden-bouwkundig ingenieur Hans Monderman. De inrichting van de openbare ruimte is eenvormig en bedoeld om de afbakening tussen de verschil-lende mobiliteitsstromen en gebruikers te verminderen door de borduren, wegmarkeringen, borden en verkeerslichten... te minimaliseren.

63. De Robinsontuin werd in 2008 de Ruimte Kessels, heringericht in nauwe samenwerking met de bewoners in het kader van het Wijkcon-tract Lehon – Kessels waarvan het basisprogram-ma is uitgewerkt door het studiebureau Aries.

64. Het Liverpoolplein werd ontworpen in 2011 door suède36, die inzake recyclage advies kreeg van het collectief Rotor, en uitgevoerd door het atelier Fabrik in het kader van het Wijkcon-tract Sluis – Sint-Lazarus waarvan het basispro-gramma werd uitgewerkt door de studiebureaus Urban Platform en Artgineering.

65. De Initiatiefwijk Birmingham, gerealiseerd tussen 2000 en 2002, leidde tot de oprichting van een werkgroep voor de bestrijding van clandestiene garages.

66. Het studiebureau Arsis heeft het basis-programma uitgewerkt van het Wijkcontract Van Artevelde (2003-2007), gelegen in de gemeen-te Brussel-Stad. Het collectif des Saprophytes heeft het project Roze Verspreiding ontworpen op verzoek van Recyclart, en het atelier Fabrik heeft het uitgewerkt.

67. Het Jeugdhuis is een project van de vzw Interpôle opgestart in februari 2001 en biedt onder meer sportactiviteiten en culturele creatieworkshops voor om jongeren aan te spreken en hun proble-men bespreekbaar te maken.

68. De loopbrug over de Berenkuil is gelegen in Schaarbeek en werd in 2013 uitgevoerd door het bureau MSA in samenwerking met het bureau Ney en Partners in het kader van het Wijkcontract Navez – Portaels waarvan de stu-diebureaus Aries en Karbon het basisprogramma hebben uitgewerkt.

69. Uit besparings- en veiligheidsoverwegingen werden valse rotsen aangebracht om de twee bruggen over de spoorweglijn aan het zicht te ont-trekken, het geheel is omgeven door een cirkel-

vormig hek om onvoorzichtigheid te verhinderen.

Het is door die inrichting, die lijkt op de berenkuil in de toenmalige zoo van Bern, dat de bijnaam is ontstaan.

70. Het bureau Espaces Mobilités heeft in het kader van de Initiatiefwijk (1999- 2001) de twee kleine parken ontworpen in het midden van het rondpunt die toegankelijk zijn voor het publiek.

ESSAYS EN ONTMOETINGEN MET SPELERS IN HET VAKGEBIED

OVER DE RELIANCE ■

ESSAY VAN CHRIS YOUNÈS ■

KIEZEN VOOR REGENERATIEVE VERBINDINGEN

CHRIS YOUNÈS

Chris Younès is hoogleraar, filosofe en psychosociologe. Ze staat o.a. aan het hoofd van het labo Groupe d'études et de Recherche Philosophie Architecture et Urbain (Gerphau) in Parijs en ze is verantwoordelijk voor het Réseau international Philosophie Architecture Urbain (PhiLAU). Haar werk handelt over de kwestie van de bewoonde ruimte als raakpunt tussen ethiek en esthetiek, tussen natuur en artefact, tussen milieu en verstedelijkte wereld.

De filosofe Hannah Arendt heeft al dertig jaar geleden scherpzinnig de aandacht gevestigd op de crisis die gaande is in de openbare ruimte van de moderne samenleving. Deze is niet langer een logos waar de wereld samenkomt: 'Het publieke domein, de gemeenschappelijke wereld, brengt ons samen maar voorkomt bij wijze van spreken ook dat we over elkaar struikelen. Problemen in de beheersbaarheid van een massamaatschappij ontstaan niet zozeer door het aantal mensen, maar doordat de wereld tussen hen er niet in slaagt om ze te verenigen, binden en scheiden.' ⁷¹ Geconfronteerd met een moderne wereld waarin verdeling en exploitatie - de uitputting van natuurlijke en menselijke omgeving - steeds voorop hebben gestaan, moeten we toe naar een ander maatschappelijk en politiek paradigma, evenals naar een andere vorm van ecologie. In een tijdperk waarin duurzaamheid voorop staat, lijkt een nieuwe vorm van beheer dan ook onvermijdelijk. Men moet zich kunnen aanpassen aan de context, zich kunnen toeleggen op plaatselijke situaties met hun specifieke eigenschappen, in plaats van zomaar een tabula rasa te verkiezen of vastgeroest te blijven zitten in generieke modellen of vooraf vastgelegde recepten.

Omgevingen en plaatsen vereisen van ons inzicht in de natuur-culturele dynamiek en interactie - de wederzijdse afhankelijkheid, integratie en vervlechting - van klimaatgerelateerde, mechanische, chemische, biotische of culturele factoren. We moeten nieuwe manieren uitdenken voor de verbintenis tussen menselijke vestigingen en natuurlijke omgevingen. De territoriale

metamorfose ⁷² moet opnieuw worden uitgedacht in termen van regeneratie en veerkracht. Dit resulteert in het opnieuw onderschrijven van de creatieve handeling als daad van verzet, met de kunst van de reliance ⁷³ als inzet.

Vooraf de drie volgende herpositioneringen zijn in dat opzicht heel betekenisvol:

- het verlaten van het bestaande model en het heropwaarderen van het vermogen om zich aan te passen aan plaatselijke situaties (verzet en middelen), rekening houdend met globalisering en de impact daarvan;
- het laten gelden van de politieke implicaties en van het ethische standpunt in elke transformatiebeslissing in een technische en commerciële wereld;
- het bedenken van scenario's voor de uitwerking van verschillende probleemniveaus en tijd-ruimteniveaus, die niet a priori overeenkomen met de territoriale of stedelijke vormen maar met onderlinge verhoudingen en met een dynamisch evenwicht in de juiste partnervoorwaarden en ruimtelijke herschikkingen.

REGENERATIE

De Nederlandse architect Rem Koolhaas benadrukt de ambiguïteit van de effecten van de huidige veranderingen op de openbare ruimte: 'We blijven ons hechten aan het idee van de straat en het plein als openbare ruimte, terwijl deze radicaal aan het veranderen is. Met de komst van de televisie, de media en nog

een hele reeks andere uitvindingen, kan men de indruk krijgen dat de openbare ruimte tot het verleden behoort, maar men kan ook zeggen dat de hedendaagse openbare ruimte zodanig uitgebreid is dat ze niet langer meer bestaat in een fysieke ordening. Ik denk dat de waarheid ergens in het midden tussen deze twee extremen ligt.’

Deze vertroebeling van het begrip openbaar domein leidt tot het bedenken van andere mogelijkheden en hybride vormen. Zo vormt bijvoorbeeld de vervoersinfrastructuur niet alleen een fysiek kader voor de verplaatsing van personen; ze biedt ook ruimte voor planten, biodiversiteit en ecologische continuïteit. De straat is, met haar harde en zachte aspecten, een duurzame betekenisvolle ontmoetingsplaats waar verschillende contacten worden gelegd. Ze is ook een vorm met sterke evolutiemogelijkheden, van wijk- tot metropoolniveau.

Straatkunst is één van de middelen die worden toegepast om de openbare ruimte nieuw leven in te blazen. Daarnaast zien we belangrijke verkeersaders omgevormd worden tot stedelijke boulevards waar voetgangers, fietsers en autobestuurders hun plekje vinden, toegang krijgen tot diensten en deelnemen aan het stadsleven. Verder krijgen niet meer in gebruik zijnde spoorwegen of waterwegen nieuwe waarde nu het verlangen van mensen naar tuinen, parken en groene boulevards spectaculair toeneemt. Het toekennen van nieuwe rollen aan zulke gebieden in combinatie met of ter vervanging van transport over de weg, het spoor en het water, maakt de weg vrij voor evolutie van de *buizeninfrastructuur*.

De trend is om nieuwe complexe mengvormen van gebruik, landschappen en middelen te verkennen, en nieuwe vormen van samenwerking te onderzoeken voor de creatie van nieuwe intensiteit.

Wanneer dichtheid en intensiteit worden geassocieerd met stedelijke vitaliteit, dan kan het zijn dat deze begrippen zich tegen elkaar verzetten of juist de krachten bundelen. Staat dichtheid voor op elkaar geperst zitten dan verzet het begrip zich tegen intensiteit. Maar staat het voor stedelijkheid, dan bundelt het zijn krachten met intensiteit. Het gaat daarbij het niet om het kwantitatieve aspect, maar om het stedelijke *ethos*. Bepalend voor de stedelijke omstandigheden zijn dan de beperkingen van plaatsen plus de passages door en tussen plaatsen.

Zich verzetten tegen de stedelijke verspreiding en de segregatie en opnieuw het hart van de steden bevolken, vergt dus dat men waakt over de tussenruimtes, over de gemakkelijke toegankelijkheid en over de verbondenheid evenals het welzijn van iedereen. Zo heeft de intensiteit die onderdompeling veronderstelt in hevige en tegengestelde situaties, houdingen of trajecten, een regeneratief effect en niet het effect van destructief of blind zijn. Het is daarom essentieel om rekening te houden met de onzichtbare aspecten van de stad, de verlaten, vergeten of misbruikte plaatsen, om te herkennen wat of wie naar de achtergrond verdrongen wordt en om voor de nodige voorwaarden voor een goed samenleven te zorgen.

TUSSEN MOBILITEIT EN PAUZE

De kwaliteit van het stadsleven is onlosmakelijk verbonden met de manier waarop het individuele en het collectieve samenkomen in de inrichting van heterogene gedeelde plaatsen. Problematische sociale mengvormen vereisen systemen die de co-existentie van individuen en verschillende culturele groepen ondersteunen. Het reizen neemt toe, samen met de verscheidenheid aan sociaal-economische structuren in de context van globalisering. Het is echter de dialectiek van het mobiele en het immobiele, van het gemeenschappelijke en het eigene, die zorgt voor een optimale toegankelijkheid en contacten. Deze dialectiek optimaliseert de fricties en de conflicten, de ontmoetingen en de terugtrekkingen, de verbindingen van één punt naar een volgende, van één niveau naar een ander, van de verblijfplaats naar de openbare ruimtes. De infrastructuurle ruimtes die zijn gewijd aan mobiliteit, in termen van sociale en ruimtelijke configuraties, vormen daarom in combinatie met pleinen, parken en landschappen waardevolle verbindingsvectoren.

DE UITDAGING VAN EEN ESOSOFISCHE ⁷⁴ KUNST VAN HET WORDEN

De hiervoor geschetste metamorfoses van bevolkte regio's zijn cruciaal maar moeilijk, gezien de terugloop van gemeenschappelijkheid in de ruimtelijke contiguiteit. Toch kunnen openbare ruimtes deze spanning weerstaan en bestaan als bronnen van gastvrijheid ⁷⁵. De aantrekkingskracht van de microlocaties in al hun diversiteit en hun doordringbaarheid, beklemtoont de

kracht van de genegenheid en van de *zorg*. Het is de kunst van tegelijkertijd erven en opnieuw creëren die de weg vrijmaakt voor aangepaste vernieuwingen. Door te bouwen met deze principes in het achterhoofd kunnen er andere co-ritmes ontstaan tussen enkelvoud en meervoud, tussen traag en snel, tussen permanent en niet-permanent, tussen globaal en lokaal.

CONNECTIES, SCHAKELS EN VERBINDINGEN

ONTMOETING MET BENOÎT MORITZ

Benoît Moritz is de medeoprichter van het Brusselse architecten- en planningsbureau MSA. Daarnaast geeft hij les aan de Faculteit Architectuur van de ULB La Cambre-Horta. Sinds 1997-98 is Moritz betrokken bij de Wijkcontracten voor de uitwerking van de basisdossiers evenals voor het ontwerp en de uitwerking van projecten, zoals de loopbrug over de Berenkuil. MSA kreeg, samen met Idea Consult, de opdracht van de Directie voor Stadsvernieuwing van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor de uitwerking van een *Richtplan voor duurzame stadsvernieuwing*⁷⁶. Dit plan is opgesteld vanuit de ambitie om de gebruikte instrumenten voor stadsvernieuwing te laten evolueren tot nieuwe instrumenten waarmee de huidige stadsuitdagingen in het Gewest kunnen worden aangegaan.

DE OPENBARE RUIMTE IN DRIE FASES

Sinds de start van de Wijkcontracten heeft de benadering van de openbare ruimte een ontwikkeling in drie grote fases door- gemaakt. In de eerste fase, vanaf begin jaren '90 van de vorige eeuw, draaide alles om het noodzakelijke kwaliteitsherstel van de openbare ruimte: de stoep, de stoeprand en de weg. De inspanningen waren gericht op het herstel van basiscomfort, maar leidden indirect ook tot de sanering van woningen. Het herstel van de trottoirs, bijvoorbeeld, heeft als extra effect dat er geen water meer binnendringt in bewoonde kelderverdiepingen. Positieve experimenten zoals die met het Bonneviepark, in de tweede helft van de jaren '90, luidden een nieuwe fase in. Ingege- ven door de ontwikkeling van burgerparticipatie, ontstond extra

aandacht voor de complexiteit van het gebruik van openbare ruim- tes. Deze projectaanpak nieuwe stijl werd in de Wijkcontracten voor het eerst gebruikt bij de heraanleg van parken, zoals het Sint-Franciscuspark⁷⁷ en het Koningin Groenpark, en daarna bij de herinrichting van openbare pleinen, zoals het Houffalizeplein. De herinrichting van het Flageyplein⁷⁸, halverwege de jaren 2000, sluit ook nauw aan bij deze evolutie. De daarbij gebruikte methode werd aangepast aan de specifieke situatie van het plein als his- torisch monument, maar men liet zich ook sterk inspireren door de Wijkcontracten. Die inspiratie werd vooral ingegeven door de participatieve manier van werken, geënt op de betrokkenheid van de plaatselijke bewoners en andere belanghebbenden. De derde fase is ingeluid in 2010, met de introductie van de Duur- zame Wijkcontracten. Daarmee is gezorgd voor de overgang naar een ander niveau van aanpak van de openbare ruimte. Deze aan- pak richt zich op een langetermijnplanning en houdt rekening met alle aspecten van een locatie. De Duurzame Wijkcontracten van nu zijn steeds opgezet rondom een stuurproject dat als doel heeft synergieën te realiseren tussen openbare ruimtes, gebouwen en socio-economische of culturele projecten.

RICHTPLAN

In de toekomst zouden de inrichtingsprojecten voor de openbare ruimte gebruikt moeten worden om de ruimtelijke fragmentatie van de stad, die heel specifiek is voor Brussel, op te lossen. De stad wordt heel vaak onderbroken, zoals bij de Poincarélaan tussen de Ninoofsepoort en het Zuidstation. Daar heeft de ontwikkeling

zich beperkt tot de aanleg van een parking die zorgt voor een ware barrière en die een fysieke grens vormt tussen de verschillende gemeenten. Een ander voorbeeld van onderbreking is het Rogierplein, waar architect Xaveer De Geyter via een soort afdak de twee uiteinden met elkaar probeert te verbinden ⁷⁹. Om te kunnen investeren en in te grijpen in dit soort verstoringen, is het noodzakelijk om de actieradius van de stadsvernieuwing, de Ruimte voor Versterkte Ontwikkeling van de Huisvesting en de Renovatie (RVOHR), te vergroten. Onder andere door gewestwegen, de grote braakliggende terreinen en bepaalde zones bestemd voor economische activiteiten erin op te nemen. Stadsvernieuwing is namelijk ook gerelateerd aan mobiliteit; de wijken moeten kunnen aansluiten op de verschillende netwerken. Kortom, we moeten verder durven kijken dan de logica van de huidige ingrepen; deze beperkt zich tot de binnenkant van de wijken. Alleen door verder te kijken komt een algemene stadsvernieuwing in beeld die ook ingaat op de uitdagingen voor het maken van verbindingen tussen de wijken.

Het Richtplan stelt dan ook voor om een reeks nieuwe instrumenten te ontwikkelen waarmee het hoofd geboden wordt aan de actuele en toekomstige uitdagingen van stadsvernieuwing. Het *Contract voor duurzame assen* pakt de grote verbindingsstukken aan, waaronder de gewestwegen of de netwerkelementen. Dit zou moeten zorgen voor een projectdefinitie op basis van een akkoord tussen het Gewest, de gemeenten en de verschillende infrastructuuractoren, waaronder Brussel Mobiliteit ⁸⁰, Beliris ⁸¹, Brussel Leefmilieu en anderen. Het *Contract voor duurzame woon-*

kernen voorziet in de aanpak van grotere, meer complexe terreinen waarbij meer actoren betrokken zijn, en dit voor een periode mogelijk langer dan de huidige vier jaar. Dit soort contract zou een volledige woonkern omvatten, met inbegrip van de omringende openbare ruimte. Het project Divercity kan als voorbeeld hiervan dienen. Het *Duurzame Wijkcontract tussen twee gemeenten* zal opgesteld worden om twee gemeenten te laten samenwerken met één gemeenschappelijk budget. Hierbij zal het verplicht zijn om projecten langs de gemeentegrenzen uit te werken. Dit zou een oplossing zijn voor de problemen die veroorzaakt worden door de gemeentelijke fragmentatie van de gewestelijke ruimte en voor de problemen zoals bij de Ninoofsepoort ⁸².

Met het Richtplan zou het idee van stadsvernieuwing moeten evolueren van een gewestelijk mechanisme voor het toekennen van subsidies aan gemeenten naar een meer intensieve coördinatie van het gewestelijke sectorbeleid (met eigen budget) en de plaatselijke verankeringsacties geleid door de gemeenten.

PARK L28

Het speelplein Dubrucq is een mooi voorbeeld van een klein gemeentelijk project dat de eerste fase vormt in de uitwerking van een groen netwerk op gewestelijk niveau. Het speelplein is aangelegd in het kader van het Wijkcontract Schelde - Maas (2004-2008). Het kleine gemeenteperceel van 0,27 ha, uitgewerkt met zeer beperkte middelen, werd een ware kans voor de Havenwijk. Het project is een voorloper in het evolutieproces dat startte bij het

plegen van onderhoud in de openbare ruimte en toegroeit naar een logica van verbindingen leggen die de huidige fragmentatie in de stad tegengaan.

In 2004 bestond er nog geen project voor een park op de site van Thurn & Taxis. Door de uitvoering van omliggende Wijkcontracten beseftte men echter dat er onder bewoners grote behoefte bestond aan groene ruimte in deze dichtbebouwde omgeving. Zo groeide het idee voor de aanleg van een grote groene ruimte die de vroegere spoorwegsite doorkruist. Het kleine gemeentepark was hierbij de trigger van het transformatieproces voor de volledige zone. Het gewest kon overtuigd worden om het volledige terrein van de NMBS Holding over te kopen en er het park L28 aan te leggen; 4,5 ha spoorlijn van het tracé van Lijn 28 kreeg zo een nieuwe bestemming. Dit park met het speelplein Dubrucq vormt nu een ware toegangspoort naar de site van Thurn & Taxis en de Groene Wandeling, die een verbinding legt met het Bockstaelplein. Het Wijkcontract was de gelegenheid bij uitstek om de omliggende wijken te betrekken bij een groter project. Het Richtplan zou het kader moeten scheppen voor uitbreiding van deze aanpak, zodanig dat het gemakkelijker wordt om dergelijke projecten uit te werken binnen een bredere visie, op gewestelijk niveau.

VERBINDING, STEDELIJKHEID EN ONTSLUITING

ONTMOETING MET XAVIER VAN DER KELEN

Xavier Van Der Kelen is de projectleider van het Wijkcontract Scepter, opgestart in 2009 in Elsene. Hij kon dan ook de volledige uitwerking volgen, vanaf de algemene denkoefening die de opstart van een nieuw Wijkcontract binnen Elsene ondersteunt tot aan de nog lopende uitwerking van tal van projecten, waaronder Park System. Het werk van een projectleider komt volgens hem vooral overeen met het werk van een allrounder die, begeleid door verschillende experts, probeert een stedelijke context en de socio-economische realiteit te vatten. Hij moet ook bepalen wie de huidige of toekomstige actoren zijn en proberen het debat te lanceren over de mogelijkheden voor het bouwen van een stedelijk verhaal.

EEN NIEUWE BENADERING VAN DE OPENBARE RUIMTE

De manier waarop de openbare ruimtes worden gezien en behandeld is geëvolueerd van een meer formele benadering, met historische referenties, naar een benadering die een stuk gevoeliger en systematischer is. Men richt de aandacht nu meer op de voorwaarden voor een succesvolle inrichting. Men stelt nadrukkelijk vragen over de betekenis van de site, de eigenschappen, het gebruik, de samenhang op andere niveaus en de onderlinge verbindingen binnen een breder systeem. De denkoefeningen rond het Blyckaertsplein⁸³ in het kader van het Wijkcontract Scepter zijn typerend voor deze evolutie. De werkgroep *Openbare Ruimtes* stond, voorafgaand aan het project, stil bij een reeks vragen om zo het belang van een ingreep ter plaatse te onderschrijven. Vragen als: is dit echt een plein? Moeten we deze plek zien als een ademruimte langs

een drukke as? Moet de plek bijdragen aan een oplossing voor de kruising van de verschillende wegen? Op welke manieren kan het plein gebruikt worden? Kunnen we rekenen op de komst van winkels? Op welke manier moet het plein in contact staan met het Flageyplein en wat is de intermodale rol van het plein? Deze denkoefeningen stonden ook toe om stil te staan bij de verschillende schaalniveaus die liggen besloten in een wijkplein dat tevens deel uitmaakt van een gewestelijke as.

HAAST U LANGZAAM

Beheersing van de notie tijd is van fundamenteel belang in de realisatie van openbare ruimtes zoals het Blyckaertsplein. Er zijn essentiële stappen te nemen en korte deadlines na te leven. Wat het openbaar beleid betreft, staat de tijd die men wijdt aan de begeleiding van projecten vaak niet in verhouding tot de omvang van de uitdagingen. Voldoende tijd nemen is essentieel. Om de juiste keuzes te maken moet men even kunnen stilstaan, in het bijzonder bij de opzet van een aanpak die voldoende realistisch is en gelegenheid biedt om duidelijke doelstellingen en een geschikt actiekader te definiëren. Park System is een voorbeeld van een project dat speelt met de tijd of, beter gezegd, met de tussentijd. Het strekt zich uit over een periode die verschillende Duurzame Wijkcontracten omvat.

METHODOLOGISCHE DUURZAAMHEID

Behalve de notie tijd is ook de notie duurzaamheid nauw verbonden met het ontwerp van de openbare ruimtes. De mate van duur-

zaamheid hangt onder andere af van de samenhang tussen de doelstellingen en de beschikbare middelen. Ze hangt ook af van de mogelijkheid om voldoende tijd te nemen voor experimenten en de integratie van complexe onderwerpen, uitdagingen zoals mobiliteit, diversiteit of het samengaan van verschillend gebruik. We moeten een evenwicht vinden tussen observeren, analyseren, ageren en reageren. De manier waarop onlangs het Blyckaertsplein is aangepakt past in deze logica van de duurzaamheid, met name omdat men de ruimte laat evolueren zonder daarmee de volledige bestaande inrichting opnieuw ter discussie te stellen.

In projecten die gaan over de openbare ruimte impliceert het begrip duurzaamheid ook het begrip ecologie. Hoe te zorgen voor het samengaan van mens en natuurlijk milieu? Het concept van stedelijke ecologie herinnert ons eraan dat er een natuur bestaat, een stedelijk metabolisme dat moet worden hersteld, onder andere op het gebied van afvalbeheer en mobiliteit. Dit herstel is onderdeel van de uitdaging van duurzame ontwikkeling. Al met al toont deze denkoefening de noodzaak aan van de ontwikkeling van analysemethodes voor het objectiveren en verbeteren van dit stedelijke evenwicht.

RELATIES LEGGEN

Park System is een prachtvoorbeeld van een project dat duurzaamheid in de tijd relateert aan ecologische duurzaamheid met respect voor de verschillende niveaus. Het gaat in op het zeer plaatselijke gebruik van de verschillende verbonden ruimtes en

omarmt een veel ruimere dimensie waarin de verbindingen met de verschillende omliggende wijken een rol spelen. Park System past bovendien in een meer gewestelijk perspectief, namelijk dat van het GEN, van een netwerk voor actieve mobiliteit of van een gewestelijk project voor groenzones. Het project moet daarom ruimtes voorzien die min of meer vastgesteld zijn om een zekere flexibiliteit in de tijd te behouden, evenals de mogelijkheid om deel te nemen aan toekomstige ontwikkelingen van gewestelijke omvang. Door nauw samen te werken met de actoren en bewoners van de wijk heeft Park System een zekere legitimiteit gekregen, en zijn gaandeweg verschillende troeven en eigenschappen ontdekt die een dergelijk project aanbiedt.

Door de aanleg van nieuwe verbindingpunten met de omgeving zal Park System de wijk en de bewoners nog tal van mogelijkheden bieden. Deze verbindingen krijgen concreet vorm in een brug, in de heraanleg van bepaalde stukken of in de integratie van groepjes planten en taluds. De systematiek van dit project is eens te meer zinvol vanwege de beheermoeilijkheden en de toe-eigening van sommige reeds bestaande groenzones. Zo zal het team dat instaat voor het beheer van het Viaductpark (opgenomen in het nieuwe netwerk) ook het team voor Park System worden. Men zal een stuk mobieler moeten werken, maar wel binnen een ruimte die geografisch gezien goed geconcentreerd is.

STREVEN NAAR EEN GEWESTELIJKE DIMENSIE

Het instrument van het Duurzame Wijkcontract, dat bij aanvang focust op microprojecten op wijkniveau, is nu een actief onderdeel

in de reorganisatie van evenwicht tussen de productie- en beheer-mechanismen van de stad en de openbare ruimtes. Toch wordt men ondanks alles, zodra men gewestelijke projecten bespreekt, nog vaak geconfronteerd met een bestaand gebrek aan efficiëntie binnen de verschillende instellingen. Dit is zo ongeacht of het nu gaat om de openbare ruimte in de brede zin of, meer precies, om de infrastructuur. Men heeft nieuwe instrumenten nodig om deze incoherenties achter zich te kunnen laten. De instrumenten moeten een nieuwsgierige en gevoelige benadering mogelijk maken, ze moeten streven naar een bredere denkoefening die vanuit het lokale doorloopt naar het gewestelijke, binnen een samenhangend geheel. Het Duurzame Wijkcontract draagt in dit opzicht bij tot de evolutie van het gewestelijke stadsbeleid. Toch is het hoog tijd om de huidige methodologie te consolideren met het oog op een betere wisselwerking tussen het lokale en gewestelijke stadswefsel

OVER DE REFLEXIVITEIT ■

ESSAY VAN PASCAL AMPHOUX ■

DRIE LESSEN OVER REFLEXIVITEIT

PASCAL AMPHOUX

Pascal Amphoux is hoogleraar, socioloog en oprichter van *Contrepoint*, *Projets urbains*, een studie- en projectenbureau gericht op architecturale, stedelijke en/of artistieke projecten, in Lausanne. Verder werkt hij als onderzoeker aan het Centre de Recherches sur l'Espace Sonore et l'Environnement Urbain in Grenoble en is hij lid van de wetenschappelijke raad European Europe. Hij schreef tal van werken en wetenschappelijke publicaties rond de verhoudingen tussen de praktijk van het project, de landschappelijke esthetiek en de sociaal-wetenschappelijke methodes.

Het woord reflexiviteit heeft verschillende betekenislagen. Het achtervoegsel *-teit* verwijst strikt genomen naar 'dat wat zorgt voor reflectie'. Dat wil zeggen, datgene wat reflectie toelaat, voortbrengt of veroorzaakt. *Reflectie* op haar beurt kan verwijzen naar dat wat weergegeven wordt (het beeld), wat men denkt (de gedachte) of naar hoe men reageert (de methode). Als geheel kan reflexiviteit verwijzen naar dat wat aanleiding geeft tot het beeld(de weergave), dat wat zorgt voor de gedachte (de distanciëring) of – een interpretatie die de spanning tussen de voorgaande twee interpretaties herstelt – naar dat wat leidt tot het reflectieproces zelf (door het veranderen van de vorm kan een ander gebruik worden ontwikkeld).

Dit is de complexiteit waartegen we de rijkdom en het potentieel zouden willen afmeten van de prachtige en buitengewoon lovenswaardige praktijken die het Brussels Hoofdstedelijk Gewest al twintig jaar toepast door de procedures van de Duurzame Wijkcontracten in te zetten. Uit deze complexiteit kunnen we drie lessen trekken voor de gewone stadscultuur.

DE 'FASE VAN DE SPIEGEL' OF HET DELEN VAN DE WEERGAVE

Les één. Een reflexief project is een project dat het gebruik *weergeeft*.

Dit is de eerste les die geleerd kan worden van het beleid rond de Duurzame Wijkcontracten: geef de verschillende gebruiken weer door te vertrekken vanuit reële, materiële of concrete

problemen. Dat wil zeggen, zoals de problemen zich voordoen in de wijk, en niet zoals ze verondersteld worden te zijn of, erger nog, zoals de kant-en-klare oplossingen worden voorgesteld in de hedendaagse visie op stadscultuur. Hoe doen we dat? Door het zogeheten verhaal van de plaats in praktijk te brengen. Niet als een voorprogramma, maar als een echt, levendig en evolutief project. Daarbij is het nodig onderscheid te maken tussen de klassieke enquêtes en de technieken om het verhaal van de plaats boven te halen. Klassieke enquêtes zijn methodes om te zoeken naar het waarom achter de behoeften van de mensen vanuit hun psychologische profiel of hun sociologische type, om daarmee te komen tot een functioneel programma. Technieken om het verhaal van de plaats boven te krijgen zijn de tegensprekelijke workshops, collectieve trajecten of lange tafels. Deze betrekken de bewoner bij het project door hem de volledige verantwoordelijkheid te geven voor het vertellen van het verhaal van de plaats. Letterlijk voor het antwoorden op wat er gebeurt, wat er speelt en wat er plaatsvindt!

Door mensen met elkaar te confronteren die a priori het meest tegengesteld zijn aan elkaar en ze gelegenheid te geven zich spontaan uit te drukken, kan men een collectieve fantasie zichtbaar maken. Deze fantasie is een samenstelling van taal die vaak verward is, soms gemêleerd maar altijd vrij. Daaruit zijn uitdagingen te distilleren die niet alleen functioneel zijn, maar ook sociaal en gevoelig. In zekere zin is dit de fase van de spiegel: het project moet het bestaande gebruik weergeven opdat de identiteit van de

wijk (opnieuw) vorm kan krijgen – opdat men zich er letterlijk in herkent! Het delen van de weergave is daarom de eerste uitdaging van de reflexieve aanpak.

DE IMPACT VAN DE DISTANTIËRING OF DE SAMENHANG VAN DE NIVEAUS

Les twee. Een reflexief project is een project dat stemt tot *nadenken*.

De tweede fase is die van de distantiëring. *Verfremdung*, in de woorden van Bertolt Brecht. Er is eenvoudigweg stof tot nadenken; de reflexieve benadering verplicht mensen om af te zien van hun eigen mening, stimuleert iedereen om wat afstand te nemen. Dit distantiëren is de taak en de *verantwoordelijkheid van de bedenker*: geen project zonder gedachtes erover, geen vormgeving zonder kritische kijk op de inhoud. Anders vervallen we in het formalisme. Toch blijft de vorm nog steeds de enige manier om een verhaal te vertalen, of tegenstrijdige wensen samenhangend weer te geven (het esthetische speelt ook een politieke rol). De distantiëring heeft echter ook betrekking op andere spelers. Eerst en vooral is de gebruiker (bewoner, werknemer of bezoeker) er een die, als zijn redenering echt tegenover die van de burens of de buitenstaanders worden geplaatst, zelf de verschillen constateert, de vele visies en het conflict tussen de interpretaties. Dan is er diegene die de beslissingen neemt (politicus of bouwheer). Deze zal, terwijl hij openlijk de confrontatie aangaat, de nodige afstand nemen van de standaardprocedures of gevolgde ideologieën. Een betrokkene gebruikte in dit kader eens de

term uitgekristalliseerde deelname. Dit is een fundamentele gedachte: geloof niet, of laat in elk geval anderen niet geloven dat men zal beantwoorden aan de individuele verwachtingen van iedereen, maar maak duidelijk dat het er om gaat te ontdekken wat de essentie is van datgene wat de mensen op een verwarrende manier zeggen, zodat daaruit de enige gepaste vorm kan voortkomen.

Achter de gepresenteerde experimenten gaan grote verschillen schuil. Zo zijn er experimenten die, zelfs als ze geslaagd zijn, slechts tijdelijk de wijk verlichting bieden omdat ze beantwoorden aan een dringende behoefte van de bevolking. En er zijn experimenten waarvan de aparte vormgeving de identiteit van een wijk grondig herzielt op een duidelijk duurzame manier. Het Koningin Groenpark (Wijkcontract Brabant) is van het laatste een schoolvoorbeeld. Zonder er zelfs de geschiedenis van te kennen, begrijpt men dat de ontwerper voldoende autonomie kreeg om aan de hele stad een vorm te bieden die uitstijgt boven het programma dat plaatselijk met de bewoners uitgewerkt is. Hier is in het denken voorrang gegeven aan de uitwerking in niveaus. Precies dat is de tweede uitdaging van een reflexief project.

HET PRINCIPE VAN DE HERHALING OF DE SPANNING TUSSEN HET LICHAMELIJKE EN HET VERSTANDELIJKE

Les drie. Een reflexief project is een project waarbij de methode zelf *recursief* is.

In dit onderdeel nemen we de *re-* van reflectie als uitgangspunt. Dit voorvoegsel verwijst naar het teruggaan, opnieuw grijpen naar het vorige project, herhalen. De herontwikkeling van een wijk verloopt niet lineair en voldoet niet door eenvoudigweg experimenten op te stapelen. Deze uitwerking van reflexiviteit is misschien de nieuwe uitdaging die zich aandient voor het beleid rond de Duurzame Wijkcontracten. De verantwoordelijkheid is hierbij die van de beleidsmaker of de bouwheer. Elk nieuw project is een klein complex project dat hoopt op een grote, plaatselijke en snelle impact. Maar hoe kan dat, na twintig jaar ervaring, geïntegreerd worden in een breder gebied en op langere termijn?

Nu speelt de vraag zich af rondom de onvoltooidheid en de incompleteheid van het project. Men moet niet alleen anticiperen om eventuele urgenties te neutraliseren – als men vandaag bijvoorbeeld kinderdagverblijven moet bouwen, dan moet men morgen ook scholen, colleges en voorzieningen bouwen – maar men moet vooral denken aan het mogelijke evolutieve karakter van de voorzieningen. Men moet rekening houden met de aanpasbaarheid van de openbare ruimtes, de herhaling van projecten die volgen. Het verhaal van de bewoners, die het vlees van de wereld (la chair du monde) vormen, zal moeten worden bijgesteld, vooral

de manier waarop *de woorden en de gedachten* weer hun plaats krijgen in de cyclus van het spel. De derde uitdaging die reflexiviteit met zich meebrengt, gaat over het creëren van spanning tussen het lichamelijke en het verstandelijke!

CONCLUSIE

We pleiten ervoor dat de toekomstige projecten *reflexief* zijn in de drie betekenissen van het woord. Dus dat ze steeds diversiteit in het gebruik blijven weergeven, met de wrijvingen die zich daarin voordoen. Dat ze een gedurfde formalisering toestaan en betekenis geven aan een nieuwe esthetiek, waarbij ze een schakelfunctie vervullen tussen de wijk en de stad. En dat ze nooit suggereren *af* te zijn, maar steeds hernomen of veranderd worden. De aanleiding voor het laatste kan liggen in het project zelf, omdat vanaf het begin rekening is gehouden met het aspect van evolutie. De aanleiding kan ook liggen in de ontwikkeling van naburige of aanvullende initiatieven die bijdragen aan de geleidelijke opleving of vernieuwing van wijken in de stad, waarbij bewust niet gekozen wordt voor de tabula rasa-benadering.

UITGEKRISTALLISEERDE PARTICIPATIE

ONTMOETING MET MARC MOHY EN VINCENT DEGRUNE

Marc Mohy is sinds negen jaar de algemeen coördinator van de afdeling voor gesubsidieerde projecten bij de gemeente Sint-Jans-Molenbeek. Hij is bevoegd voor de algemene richting en de coördinatie van verschillende stadsvernieuwingsprogramma's in de gemeente. Hij volgde een tiental Wijkcontracten op, waaronder het Duurzame Wijkcontract Rond Leopold II (2012-2016). Vincent Degrunne is projectleider bij de afdeling voor gesubsidieerde projecten bij de gemeente Sint-Jans-Molenbeek. Hij was bevoegd voor het Wijkcontract Schelde-Maas (2004-2008) en momenteel is hij projectleider voor het Wijkcontract Cinema Belle-Vue (2009-2013). Sinds kort neemt hij ook deel aan de denk-oefeningen over de uitbreiding van de meer strategische locaties in de gemeente, zoals de Ninoofsepoort of Thurn & Taxis. Marc Mohy en Vincent Degrunne omschrijven zichzelf als bemiddelaars of organisatoren van Duurzame Wijkcontracten.

PARTICIPATIE EN OPENBARE RUIMTE

De aanpak van de openbare ruimte heeft sinds de start van de Wijkcontracten, begin jaren '90, drie belangrijke fases doorgeemaakt. Omdat de openbare ruimte in een erbarmelijke toestand verkeerde, was bij aanvang alles gericht op snelle uitvoering. Dit kwam concreet tot uiting in de basale inrichtingsprojecten, met weinig of geen inspraak van de bewoners. Daarna, in de jaren 2000, werden we ons bewust van de behoefte aan kwaliteit van de openbare ruimte in de stad. Deze bewustwording markeert een kentering in de manier van denken over de openbare ruimte. De creativiteit van de ontwerpers groeide en legde een basis

voor participatie, ook al traden in de vormgeving daarvan nog wel kinderziektes op. Achteraf blijken creativiteit en participatie twee belangrijke elementen te zijn, maar er was tijd en inspanning voor nodig om ze te integreren in de stadsvernieuwingsprocedures. De echte verandering vond plaats in 2004, met het basisdossier van het Wijkcontract Schelde-Maas, opgemaakt door de bureaus MSA en L'Escaut samen. De dynamiek van de participatie zorgde voor de uitbreiding naar een algemene beweging. De binaire relatie tussen de bouwheer(-heren) en de projectontwerper werd een driehoeksrelatie tussen de bouwheer(-heren), de projectontwerper en de gebruiker(s). Het relatieve gewicht van elk van de actoren in het ontwerpproces veranderde en er ontstond een nieuw evenwicht. Daarin was voortaan een rol weggelegd voor de bewoner, in de vorm van *uitgekristalliseerde participatie*. De taak van de dossierbeheerders van de gemeente is uitgebreid tot die van een bemiddelaar die moet kunnen luisteren en mensen laten praten, samenvatten, en daarna het geheel omzetten in een enkel project.

KWETSBAARHEID VAN DE PROJECTEN

De evolutie naar meer complexe projecten bracht een toename en diversificatie van het aantal betrokken actoren met zich mee, waardoor meer ambitieuze projecten mogelijk werden. Bedroegen de budgetten begin jaren 2000 zes tot zeven miljoen euro, nu bedragen ze vaak meerdere malen deze som dankzij de gestegen medefinancieringen door grote partners. Maar deze notoire stijging houdt ook in dat het afhaken van een stakeholder de volledige dynamiek van een project kan verstoren en daardoor de uitkomst

in gevaar brengen. Bovendien zijn de verschillende financieringsbronnen en -programma's van de Duurzame Wijkcontracten – waaronder Europese, gewestelijke, gemeentelijke financiering en andere bronnen – onderhevig aan veranderingen en gevoelig voor politieke agenda's. De vrijheid van interventies wordt bovendien beperkt door de huidige regels van de Duurzame Wijkcontracten. Hoewel de verplichting om projecten te realiseren binnen vier à zes jaar kan zorgen voor een positieve spanning die de actoren motiveert, kan het moeilijk zijn om dezelfde periode te respecteren vanwege de omvang of de complexiteit van de activiteiten die nu opgestart worden.

Anderzijds hebben de gemeenten niet steeds de capaciteit om het onderhoud van de gerealiseerde projecten te verzorgen. Het is een stuk moeilijker om subsidies te ontvangen voor het beheer dan voor het ontwerp en de uitvoering van projecten. De Zinneketuin illustreert dit probleem perfect. Het is een innovatieve realisatie, waarvoor veel ontwerpinspanningen zijn geleverd. Desondanks is er sinds de opening al heel wat vandalisme geweest. De gemeente moest eerst een beheerplan uitdenken om het park opnieuw open te kunnen stellen voor het publiek.

PLAATSELIJKE ACTIE EN GLOBALE UITDAGING

Het Duurzame Wijkcontract is een operationeel instrument op plaatselijk niveau, dat nu geïmplementeerd dient te worden op een hoger niveau, zodat vragen over duurzame ontwikkeling of intergemeentelijke grenzen kunnen worden aangepakt. Het is noodzaak om de Contracten met verschillende gemeenten op te

starten, zodat men over de huidige fragmentatie heen kan ingrijpen en aan de slag kan gaan met aangrenzende openbare ruimtes. Het Duurzame Wijkcontract kan opnieuw uitgedacht worden op supragemeentelijk niveau; op gewestelijk niveau kan een Contract met gemeenten worden ontwikkeld. Het werk dat is verricht om het Richtplan op te zetten gaat precies die richting uit. Het is in de huidige tijd immers moeilijk om nog een echte nieuwe strategie te bedenken zonder tegelijkertijd na te denken over de uitwerking op het lokale en globale niveau. We moeten werken op het lokale niveau zonder de ambitie op hoger niveau uit het oog te verliezen. Het perspectief dat is ingenomen voor de heraanleg van het Liverpoolplein toont aan hoe de inbreng van externe elementen bijdraagt aan een evolutie van het project. De eerste basale ingreep, met een vrij 'plat' en weinig kwalitatief resultaat, werd uitgevoerd als gevolg van een vraag van de bewoners tot verbetering van de infrastructuur. De tweede heraanleg hield rekening met de meer globale punten. Daarvoor is een reeks studies uitgevoerd, tegelijkertijd, door de gemeenten Molenbeek en Anderlecht. Het betreft onder andere studies rond de vrachtwagentrajecten in de Heyvaertzone, het begin van de heraanleg van de kades. De resultaten daarvan zijn uitgemond in een realisatie die de bewoners een echte plaats geeft. In zekere zin is hier sprake van een project over *twee gemeenten* avant la lettre.

De kwestie van het Gemeenteplein van Molenbeek is een ander mooi voorbeeld. De keuzes die voor dit project gemaakt zijn, zijn zeer vernieuwend in de Brusselse context. Molenbeek kende een

zeer snelle bevolkingstoename, en de openbare ruimte kampte met mobiliteitsproblemen in een ruimtelijke structuur die vooral gericht was op autogebruik. Men moest kiezen tussen het aanleggen van parkings of plaats maken voor de gebruikers, een keuze die zal worden geformaliseerd in een gedeelde ruimte. Om de redenering achter de bezetting van de openbare ruimte te keren, is het project gebaseerd op het principe dat de voetganger, vanaf een zekere gebruiksdichtheid van de ruimte, eigenlijk *de sterke gebruiker* wordt en vanzelfsprekend voorrang krijgt. De goedkeuring van het project is in twee etappes voorbereid. Vooraf heeft het tijdelijke samenwerkingsverband MSA-Tritel op verzoek van de gemeente een 'Technische studie rond de mobiliteit van het hypercenter' uitgevoerd. Daarmee kon men anticiperen op vragen over mobiliteit en parkeren in de wijk, en kon men het college ervan overtuigen om het plein opnieuw aan te leggen zonder parkeermogelijkheid. Maar doorslaggevend was de keuze van de projectontwerper om een *shared space* te creëren. Het volledige project, en de presentatie ervan, werd gebaseerd op het idee om dit eenvoudige concept over te brengen.

Benaderingen als deze staan lokale acties met globale denkoefeningen voor. Om ervoor te zorgen dat deze aanpak zich kan uitbreiden, is het nodig om vooraf doelstellingen te formuleren ten aanzien van zaken als milieu, mobiliteit... Er zal een duidelijke en precieze langetermijnvisie tot 2050, of zelfs 2100 uitgedacht moeten worden. De Duurzame Wijkcontracten kunnen dus een stimulerende rol spelen, een beetje zoals het Dubrucq-park zorgde voor de opstart van het grotere aangrenzende park L28.

CULTURELE PIJLER

Met vallen en opstaan heeft een reeks kleine ontwikkelingen ervoor gezorgd dat het instrument van het Duurzame Wijkcontract gaandeweg verrijkt is. Dit geleidelijke en soms onbeholpen proces is in zekere zin een teken van kwaliteit; het draagt eraan bij dat men vertrouwen kan stellen in de toekomstige ontwikkelingen van het instrument. De Duurzame Wijkcontracten komen nu in de vierde fase van hun evolutie terecht. Een fase waarin de bewoners zelf het initiatief nemen voor gebruik en inrichting van de openbare ruimte, zonder automatisch de overheden bij hun actie te betrekken. Er moet nog een evenwicht gevonden worden om te voorkomen dat iedereen volgens zijn eigen lijn werkt, zonder voldoende feedback, waarbij de processtructuur in het gedrang komt. Dit is een moeilijk en complex evenwicht, maar de bijstelling van burgerinitiatieven in een bredere context vormt onvermijdelijk de volgende fase in de denkoefening rond participatie binnen de Duurzame Wijkcontracten. Het culturele aspect zou toelaten om te handelen rond deze vraag, om te zoeken naar de uitbouw van een gemeenschappelijke cultuur, of naar elementen van een gemeenschappelijke cultuur. Indien men in het verleden vooral focuste op participatie en vandaag de dag vooral op milieu, dan kan men zich inbeelden dat binnen vijf tot tien jaar het zeker en vast om deze cultuur zal gaan. Zoals Philippe Madec ⁸⁴ het goed verwoordt, de grote fout bij het opstellen van het duurzame ontwikkelingsconcept is om van cultuur niet de vierde pijler te hebben gemaakt.

RUIMTE DELEN, GEDEELDE RUIMTE

ONTMOETING MET PIERRE VANDERSTRAETEN

Pierre Vanderstraeten is architect, socioloog, stedenbouwkundige en docent aan de Faculteit voor Architectuur, Architecturale engineering en Stedenbouwkunde LOCI van de UCL, evenals aan het ISURU. In 2002 werkte hij samen met het architecten- en planningsbureau Cooparch-R.U. het basisdossier uit voor het Wijkcontract Jeruzalem in Schaarbeek (2002-2006). Ze bouwden een sterk uitgediepte participatie van de bewoners rondom de openbare ruimte uit, resulterend in een aantal aanbevelingen rond de aanleg van het Houffalizeplein. In 2010 werkte Vanderstraeten in het kader van het Wijkcontract Cinéma Belle-Vue (2009-2013) mee aan de heraanleg van het Gemeenteplein van Sint-Jans-Molenbeek, samen met het architectenbureau A practice.

DE OPENBARE RUIMTE HEROVEREN

De evolutie die zich voltrekt bij het ontwerpen van de openbare ruimte in Brussel, is op te vatten als de evolutie van een taal die eigen is aan het wegennet naar een taal die eigen is aan complexiteit en de stadsomgevingen. Eén van de belangrijke fases in deze evolutie vormde de kentering in de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw, toen de herovering van de openbare ruimte tot uitdrukking kwam in het begunstigen van verblijf en actieve mobiliteit. Deze fase werd gekenmerkt door een overdaad aan design, *over-design*. De *over-ontworpen* openbare ruimtes uit deze tijd zijn te herkennen aan een zekere uitbundigheid, de opeenstapeling en uitbreiding van allerlei meubels en tekens. Een voorbeeld daarvan is het Eugène Keymplein in Watermaal-Bosvoorde. Aansluitend

op deze herovering kwam er in 2003 de *Straatcode*⁸⁵. Deze vormt een belangrijke vooruitgang in de erkenning van de verblijfs- en ontspanningsfunctie in verhouding tot de transitfunctie voor het autoverkeer.

Na deze heroveringsfase volgde een meer globale denkoefening die gekenmerkt wordt door twee grote stromingen. De eerste stroming focust op de metropolisering van de stad en omvat de uitdagingen van het samenleven en de integratie van burgers in een gedeelde openbare ruimte, in de context van maatschappelijke dualisering en multiculturaliteit. De andere stroming streeft ernaar om de milieu-agenda op te nemen, samen met een hele reeks nieuwe verwachtingen en vereisten die min of meer duidelijk bepaald zijn. De groeiende aanwezigheid van Brussel Leefmilieu op het Brusselse toneel getuigt van een toenemende aandacht voor het milieu. De overheden tonen zich overigens steeds gevoeliger voor de ontwikkeling van een voorbeelden in de benadering van de openbare ruimte, zoals al het geval is geweest bij de gebouwen. Maar er duiken ook nieuwe spanningen op tussen de maatschappelijke en milieugerelateerde uitdagingen.

Beide stromingen vonden hun uitwerking in verschillende openbare ruimtes die recent zijn aangelegd, ook buiten de Duurzame Wijkcontracten om. Sommige ruimtes, zoals het Gemeenteplein van Sint-Jans-Molenbeek, beantwoorden aan de uitdaging van het samenleven, de integratie van verschillende soorten gebruik en de optimalisering van het delen van de ruimte. Andere projecten

focussen op de problematiek van het water in de openbare ruimte, zoals de projecten die worden ondersteund door het *platform Eau Water Zone*⁸⁶. Ze staan stil bij de behandeling van de ondergrond en ze organiseren ludieke en poëtische herwaarderingsprojecten die inspelen op de bewustwording van de bewoners. Andere proberen dan weer de groene en blauwe netwerken te laten integreren, het comfort voor de voetgangers en de fietsers te verbeteren, en de wegbedekking te vinden met de meest gunstige ecologische balans.

PARTICIPATIE IN DE PRAKTIJK

Reflexiviteit, gezien vanuit de sociologie, verwijst naar de maatschappelijke uitdagingen van openbare ruimtes. Reflexiviteit is een manier van handelen die resulteert in participatieve methodes waarbij alle groepen, ook de experts, betrokken worden. De eerste participatieve experimenten uitgevoerd in dit kader toonden het belang aan en ook de moeilijkheid om doelgroepen te bereiken die normaal ondervertegenwoordigd zijn in openbare discussies. Vooral jongeren, vrouwen of groepen die ver verwijderd zijn van politieke participatie in ons systeem. Er zijn verschillende experimenten uitgevoerd, op een min of meer directe manier. Deze ontwikkeling van een participatieve aanpak, met de bouwheer via steunpunten in de buurt betrokken als tussenpersoon in de wijken, bevordert de uitwisseling tussen verschillende soorten groepen.

In het geval van het Houffalizeplein werden er schouwrondes met de bewoners georganiseerd, waarbij men samen door de straten

wandelde en vrijuit informatie uitwisselde over de ervaring met de wijk. Zo leerden de verenigingen, de bewoners en de projectontwerpers elkaar geleidelijk aan beter kennen, waaruit een klimaat van samenwerking en vertrouwen ontstond. Bij dergelijke contactmomenten worden de bewoners eigenlijk de experts. De projectontwerper brengt, op zijn beurt, zijn ervaring in en kan verwijzen naar andere projecten, om zo de fantasie de vrije loop te laten.

Er werden werkgroepen rond verschillende thema's opgericht, met als doel om de basisprincipes te bepalen voor de toekomstige ontwikkeling van de wijk. Eén van de grootste uitdagingen in een dichtbevolkte omgeving, met een dichte bebouwing, is om meer plaats te maken voor het openbare gebruik, en dus letterlijk meer ruimte te creëren. In het project rondom het Houffalizeplein werd de rijweg volledig opnieuw gedimensioneerd en vereenvoudigd om meer eenheid en continuïteit in de ruimte te realiseren. De voetpaden werden verbreed naar aanleiding van de observaties tijdens de verkennende wandelingen. Elke straat, elke openbare ruimte is opnieuw ontworpen vanuit de intentie om het comfort voor iedereen te verbeteren, in het bijzonder voor de zwakste weggebruikers. Alle betrokken partijen werden uitgenodigd om deel te nemen aan de discussies, de gebruikers en de ontwerpers, evenals de mensen die betrokken zijn bij het beheer van de ruimte na de realisatie. Het is noodzakelijk om tijdens deze fase goed te communiceren over de actieradius en de interventiemogelijkheden, maar het blijkt erg moeilijk te zijn om bepaalde gewestelijke actoren te mobiliseren voor plaatselijke kwesties. Het is echter

belangrijk om hen wel te betrekken bij deze wijkvernieuwingsacties, om zo te komen tot een verrijkend akkoord tussen plaatselijke en gewestelijke uitdagingen.

STREVEN NAAR DUURZAME RUIMTES

De Duurzame Wijkcontracten zorgden ervoor dat er eenvoudige en robuuste maatregelen konden worden ingevoerd. De openbare ruimtes konden benaderd worden op een manier die het bestaande herwaardeert: door nieuwe bomen aan te planten, door de voetpaden te verbreden, maar ook door mensen op te leiden voor het stratenmakersvak. De duurzame aanpak schuilt ook in deze aandacht voor de lange termijn en in de integratie van de verschillende mogelijke vormen van gebruik. Het voorbeeld van het Gemeenteplein van Molenbeek is representatief voor deze benadering. De drukke context, zowel qua bebouwing als aantal bewoners en activiteiten, leidt tot een intens gebruik van de ruimte en vergt een meerwaardige overzichtelijke inrichting die ontworpen is om zoveel mogelijk verschillende gebruiksvormen te verwelkomen. Het Gemeenteplein werd dan ook uitgedacht als een *gedeelde ruimte* waar de maatschappelijke en culturele wetten die het samenleven regelen, voorrang krijgen op de wegcode. Met de ingrepen, die volop inzetten op de beschikbaarheid van de volledige ruimte, wil men het plein het karakter geven van een *stadssalon* voor de wijk. Het project met een uniforme verharde grondafwerking van gevel tot gevel maakt het mogelijk dat men zich (opnieuw) de ruimte

toe-eigent voor het meest onvoorspelbare stedelijke gebruik. Deze benadering toont aan dat de wil bestaat om te innoveren, zowel wat betreft de participatiemethodes, als de manier van bouwen van openbare ruimtes en de manier waarop wordt nagedacht over het ruimtegebruik en de vertegenwoordiging. Verder biedt de aanpak ook mogelijkheden tot samenwerking met kunstenaars voorafgaand aan de projecten. De openbare ruimtes die zijn ontworpen vanuit de Duurzame Wijkcontracten beschikken, dankzij hun hoogstaande kwaliteit, over de potentie om een stimulerende rol te spelen in de stad en sneeuwbal effecten te realiseren binnen een duurzame stadsdynamiek.

OVER DE MANOEUVREERKUNST ■

ESSAY VAN LUC GWIAZDZINSKI ■

OVER DE MANOEUVREERKUNST

LUC GWIAZDZINSKI

Luc Gwiazdzinski is doctor in de geografie en werkt als docent-onderzoeker rond ruimtelijke ordening en stedenbouw aan de Universiteit Joseph Fourier in Grenoble waar hij ook lid is van de interdisciplinaire unit Pacte. Zijn onderzoek legt zich toe op de metropolisering, de duurzame mobiliteit, de verhouding tussen kunst en stad, het vergankelijke beleid en de maatschappelijke tijd, het chrono-urbanisme en de geografie van de innovatie. Hij schrijft bovendien geregeld stukken rond tal van thema's die met stedenbouw te maken hebben.

De prehistoricus André Leroi-Gourhan⁸⁷ waarschuwde ons al: de plekken die een belangrijke plaats in onze samenleving innemen, worden soms niet eens opgemerkt. Wat denken we van de straten, pleinen of parken, de braakliggende terreinen tussen bouwzones, de stedelijke werkelijkheid? We rijden er voorbij, slenteren er langs, houden soms zelfs even halt zonder er veel aandacht aan te besteden, of zonder ons vragen te stellen over hun aard en hun ontwikkeling. Toch beantwoorden deze plekken aan een stedelijke behoefte en dragen ze grote sociale en culturele uitdagingen in zich. Het zijn technische, sociale en culturele ruimtes die deel uitmaken van de stadsplanning; ze weerspiegelen onze *hypermoderne metropolen*⁸⁸ en de *paradoxe spanningen*⁸⁹ die ze doorsnijden. Parallel aan hun geoorloofd gebruik en de pogingen van stedenbouwkundige professionals om deze ruimtes aan te passen aan nieuwe vormen van gebruik, ontwikkelen zich *nieuwe ideeën*⁹⁰ die de dagelijkse gewoonten en de algemeen aanvaarde gebruiksnormen verstoren, maar die ook bijdragen aan de vormgeving van de kneedbare stad en de opzet van een alternatieve stadscultuur.

DE MANOEUVRE

De openbare ruimte kan zowel een spiegel van de samenleving als een strijdveld zijn. Ze is een belangrijke proeftuin voor de technici die instaan voor de inrichting ervan; voor de plaatselijke overheden die het belang hebben begrepen van deze gedeelde ruimtes in dichtbevolkte omgevingen; en voor de gebruikers die zich de ruimtes proberen eigen te maken en dromen van rust en kalmitte. De overheid streeft ernaar om de functionele en symbolische kern van bepaalde ruimtes te versterken, bijvoorbeeld door een beroep

te doen op kunstenaars om er kunstwerken of tijdelijke installaties voor te ontwerpen. Of ze trekt privépartners aan die de openbare ruimte invullen met de organisatie van markten of de opzet van terrassen. Elders denkt men aan afwisselend gebruik van de stadscentra of rivieroeveren in de stad, naargelang de momenten van de dag, dagen in de week of de seizoenen. Overal en op verschillende niveaus duiken er verschillende manieren op om de openbare ruimte in te vullen en te bewonen, ondersteund door plaatselijke overheden, activisten, kunstenaars en gebruikers die voortaan zorg willen dragen voor dit kostbare goed.

Voorafgaand aan deze inrichtingen en met het oog op een participatieve vorm van stadsplanning, experimenteren groepen architecten en stedenbouwkundigen met methodes en instrumenten om het stadsweefsel via tijdelijke inrichtingen en installaties terug te geven aan de bewoners. Op initiatief van tal van belanghebbende partijen worden de openbare ruimtes en de kalenders van onze stedelijke seizoenen overspoeld met evenementen, feestjes en festivals: rommelmarkt, brocantemarkt, buurtfeest, muziekfeest of de Nuits blanches. Deze nieuwe stadsrituelen die zich in de openbare ruimte ontplooiën, roemen de herinnering, de identiteit en het behoren tot de stad. Ze zorgen ervoor dat men een familie of een regio kan vinden; dat men in een verwaterde alledaagse realiteit iets kan behouden dat lijkt op een sociale band⁹¹. Binnen heruitgevonden openbare ruimtes verandert de cultuur waarin objecten de dienst uitmaken naar een cultuur waarin evenementen leidend zijn. Het materialistische bewind maakt plaats voor contact en de ontmoeting. Beter nog: de nieuwe stadsrituelen wijzigen de gewoontes, veranderen de perceptie en

kunnen eraan bijdragen dat evenementen en uitzonderlijke feestinrichtingen deel gaan uitmaken van het alledaagse stadsleven.

Essentieel bij de transformatie van de openbare ruimte is ongetwijfeld niet de artistieke creatie maar de manier waarop de mensen erin slagen om zich te onttrekken aan de verplichtingen die het technische denken wil opleggen. Filosoof en historicus Michel de Certeau heeft betoogd dat de burger zich in stilte aan deze schikking kon onttrekken ⁹² door de objecten weg te leiden van het gebruik dat initieel bedacht werd door de ontwerpers. De burger vindt het alledaagse opnieuw uit door subtiele trucjes uit te halen, door een manoeuvreerkunst toe te passen waarbij hij de dingen en de voorschriften verdraait. Met een zeker plezier en op zijn eigen manier eigent hij zich zo de ruimte en het gebruik opnieuw toe. Al doende geeft hij vorm aan een metaforische stad die zich verzet tegen de dominante stad. Deze manoeuvreerkunst is niet alleen voorbehouden aan de passerende randfiguren ⁹³ of zwervende engelen, volgens Kerouac ⁹⁴. Ze is ook aanwezig bij de doe-het-zelver, diegene die met zijn handen werkt en toepassingen verdraait, zoals een kunstenaar ⁹⁵. De filosoof en socioloog Pierre Sansot ⁹⁶ heeft aangetoond hoe belangrijk de kleine alledaagse dingen zijn die zin aan het leven geven en het mogelijk maken om de triviale en geïsoleerde alledaagsheid verrijken. Langs diezelfde weg kunnen we perfect de foefjes vinden om de openbare ruimte te verdraaien en ons, gedwongen of voor de lol, te wringen in de spleten en kieren van de hedendaagse stad.

Deze alternatieve gewoontes laten een andere stad ontstaan; vanuit van een bescheiden innovatie ontstaat een alternatieve stadscultuur. Tijdens de zomermaanden kan iedereen zien hoe de bloempotten, de stoelen en tafels vóór de huizen het straatbeeld veroveren als uitbreidingen van het huis. Er vormt zich een tussenruimte die de openbare ruimte aantast en vermenselijkt. Er is weinig nodig, geen auto's en minder licht, om de straat of het plein zoals vroeger te veranderen in een voetbalterrein. In de zomer wordt de openbare tuin soms een keuken met barbecues en verandert het tuinhuis in een tijdelijke woning. Straatpaaltjes doen dienst als stoeltjes, kegels worden een badmintonnet. Denk ook aan de fragiele kartonnen constructies of tenten van de daklozen langs de weg, aan de Roma-kampen, aan de graffitikunstenaars die van de straat een expositieruimte maken, aan de *free parties* die een ruimte tijdelijk in bezit nemen, aan de kunstenaars die zich leegstaande gebouwen en kraakpanden toe-eigenen, de *flash mobs*. Denk aan het tijdelijk annexeren van braakliggende terreinen in een subtiel spel tussen illegaliteit, tolerantie en de officiële terugwinning die de overheden en de wetgeving constant doet bewegen. En vergeet niet het ruimtegebruik door de dames van de betaalde liefde die op de stoepen in onze steden flaneren. Ondertussen planten groepen tuiniers, de nieuwe groene *guerilleros*, in tal van steden zaden in de kleinste spleten en kieren, terwijl anderen zich met ondersteuning van overheden richten op verlaten en verwaarloosde ruimtes om er tuinhoekjes te maken. Deze transformatie-inventiviteit bestaat ook in nieuwe sporten, zoals *skaten*, *rollerskaten* of *free running*, waarbij de beoefenaars zich de openbare ruimte op innovatieve manier eigen maken en

de functie van het straatmeubilair veranderen. Rennend, springend, klimmend of balancerend dragen ze uit de vrije beweging buiten de platgetreden paden voor te staan. Groepen zoals de *explorateurs urbains* gaan nog verder in hun notie van openbare ruimte door hun bewegingen uit te breiden met de verkenning van kelders, fabrieken of kanalen. Een heel ander perspectief is nog dat van flexwerkers die verplicht zijn om in hun wagen te slapen of van vertegenwoordigers die constant onderweg zijn. Ook zij verstoren de traditionele grenzen door anders te leven in tijd, ruimte en mobiliteit.

DROMEN

Deze ontsporingen, strooptochten en gewone stadsspelen dragen bij aan de vermenselijking van de openbare ruimte. Ze stimuleren de bezetting en het gewoon rondwandelen. Ze verplichten de overheden en de stadsplanners ertoe om een meer gevoelige, vergankelijke vorm van stedenbouw te bedenken, met modulaire en multifunctionele openbare ruimtes. Om stadsmeubilair te ontwerpen samen met de gebruikers. Ze dragen bij aan de opkomst van een maakbare stad die uitgaat van enkele grote principes als gevolg van de toenemende menselijke aanwezigheid en de permanente inventiviteit, principes zoals gastvrijheid, informatie, kwaliteit, gevoeligheid, variëteit, verrassing, afwisseling, veiligheid en verrukking. Men beheert de ruimtes bij stromen ongetwijfeld niet zoals men de ruimtes beheert bij bewaring. Een maakbare, veranderlijke, multifunctionele en openbare ruimte uitdenken vergt bovendien stilstaan bij nieuwe regels en instrumenten voor het regelen en ver-

zoenen van gebruiksvormen. Het vraagt om een nieuwe vorm van beheer die ervoor zorgt dat gebruikskonflicten beperkt worden en bijdraagt aan het welzijn en de ontplooiing van de bevolking.

De openbare ruimte van de hedendaagse stad is een multifunctionele ruimte – een weg, theater en een salon tegelijk – waar stadsplanners, ingenieurs, kunstenaars en gewone gebruikers voor zorg moeten dragen. De vitaliteit van de openbare ruimtes hangt af van zowel de inventiviteit van de planologen, als van de trucjes die de gebruikers constant uithalen om nieuwe functies te bedenken en ander gebruik van de ruimte uit te proberen. Gebruikers proberen zo te ontsnappen aan herhaling en leegte in de openbare ruimte en haar opnieuw zin te geven. De openbare ruimtes zijn levende ruimtes waar nieuwe manieren van samenleven uitgedacht worden. Ze zijn innovatieplatformen, ruimtes van mogelijkheden, gunstig voor contact en serendipiteit. Manoeuvreerkunst draagt bij aan het omvormen van de openbare ruimte in een permanent laboratorium voor een alternatieve stadscultuur. Dankzij een inventieve mentaliteit kan men overdrachten, nieuwe coalities, verdelingen en samenwerkingen bedenken op de scheidslijn van het lokale en het internationale, het openbare en het private, het reële en het virtuele, de bedenkers en de gebruikers, de technische rede en de stedelijke alledaagsheid. De openbare ruimte is een *derde plaats*, een extra dimensie waarin we moeten kunnen leven als serendipiteurs die 'op een bepaald moment voordeel weten te halen uit onvoorziene omstandigheden' ⁹⁷. Manoeuvreerkunst, dat is wonen, bestaan en zijn plaats hebben buiten zichzelf, in de openheid ⁹⁸.

STAD, KUNST EN SOCIALE ECONOMIE: EEN GEÏNTEGREERDE BENADERING VAN DE OPENBARE RUIMTE

ONTMOETING MET LAURENCE JENARD

Laurence Jenard is directrice van Recyclart. Deze VZW richt zich erop om relaties te creëren tussen verschillende disciplines die bijdragen aan de stedelijkheid. De VZW is een artistiek centrum dat zich openstelt voor de stad en er inspiratie vindt. Het artistieke programma presenteert de laatste trends in de alternatieve stadsculturen. Behalve deze oefening in denken over de stad biedt de VZW socioprofessionele transitieprogramma's aan: het productiecentrum Fabrik en Bar Recyclart. De activiteiten vormen het midden in een driehoeksverhouding tussen de stedelijke denkoefening, kunst en sociale economie. Deze multidisciplinaire interventie in de stad vormt een bron van inspiratie en maakt deel uit van een innovatieve aanpak van de stedelijke ruimte binnen de Duurzame Wijkcontracten.

TWEE ACTIELIJNEN

Het werk van Recyclart binnen de Duurzame Wijkcontracten volgt twee actielijnen. De eerste lijn ontwikkelt artistieke projecten die zijn ingediend in het kader van de sociale pijler van de Duurzame Wijkcontracten. Een voorbeeld is het fotografieproject dat is uitgewerkt voor het Wijkcontract Rouppe (2008-2012). Recyclart stelde de huisfotograaf Vincent Beeckman *ter beschikking* van de wijkbewoners om hun portret te maken of een beeld te schieten rond hun activiteiten, hun persoonlijkheid en/of hun wijk. Dankzij een wandeltraject kon het publiek vervolgens de foto's ontdekken die afwisselend in de openbare ruimte en in de huizen zelf werden tentoongesteld. Het ging om een experiment en hoewel men had verwacht dat de foto's zouden zorgen voor de opwaardering en de

sociale cohesie van de wijk, waren het in feite de wandelingen en de bijhorende activiteiten die deze rol hebben vervuld.

De tweede actielijn betreft de uitwerking van fysieke ingrepen in de openbare ruimte en de installatie van stadsmeubilair door het productiecentrum Fabrik. De VZW combineert het werk in de openbare ruimte en de socioprofessionele integratie van de mensen die eraan deelnemen. Dit geeft perfect de *triangulaire strategie* van Recyclart weer. Fabrik heeft de rol van aannemer, zowel voor de zitbanken op het Liverpoolplein – ontworpen door Suède 36 en Rotor voor het Wijkcontract Sluis-Sint Lazarus (2008-2012) – als voor de zitbanken die zijn ontworpen door verschillende kunstenaars in het kader van het Wijkcontract Aumale - Wayez (2005-2009) in Anderlecht. Recyclart bemoeit zich hier niet met het eigenlijke ontwerp van het project, maar mengt zich in het project nadat het bestek is opgesteld.

Het project Roze Verspreiding, ontwikkeld in het kader van het Wijkcontract Van Artevelde (2003-2007), is een combinatie van beide actielijnen. Omdat de interventie zich in de onmiddellijke omgeving van Recyclart bevond, binnen haar gebruikelijke actieradius, nam de VZW het ontwerp op zich, alsook de uitwerking van het project.

EEN RUIMTE DIE 100% OPENBAAR IS

De echte uitdaging voor de duurzame openbare ruimte is haar openbare karakter. De algemene trend is privatisering, zowel in Brussel als in andere Europese steden. De werkelijk openbare

ruimte is een zeldzaamheid, de inrichting en het beleid zijn steeds terughoudender in het creëren van een ontmoetings- en trefpunt, zelfs in Brussel. Men moet, zoals sommige groeperingen laten zien, slim zijn om tegen deze trends in te gaan – ook al is de werkelijke impact moeilijk aan te tonen.

Hoewel aangelegd buiten een Duurzaam Wijkcontract, is het Ursulinenplein ⁹⁹ in voornoemd kader heel interessant, omdat het op een gelijkaardige manier werd ontwikkeld. Het plein is een openbare ruimte, gelegen boven de spoorwegen, die qua architectuur en stadsmeubilair innovatieve vormen adopteert. Innovatief zijn ook de beeldbepalende grondschilderingen. Daarnaast is het plein een schoolvoorbeeld van diversiteit qua gebruik op de verschillende tijdstippen, doordat het ruimte biedt aan diverse groepen met variabele uurroosters. De openheid die de vrije loop laat voor confrontatie, ontmoeting en vermenging, is de essentie zelf van de openbare ruimte. Winkels, cafés of andere meer private ruimtes laten dit bijna niet meer toe. Het is dan ook van fundamenteel belang dat gebruikers zich de openbare ruimte (opnieuw) eigen kunnen maken daar waar dat niet langer of nog niet het geval is. Alleen zo kan men de diversiteit en sociale dialoog garanderen die de ontwikkeling van een stad nodig heeft.

INNOVATIE

Beheersing van de ruimtelijke, milieugerelateerde en socio-economische parameters die eigen zijn aan de Duurzame Wijkcontracten, zorgt voor een meer positieve en avant-gardistische

aanpak van de openbare ruimte. De experimenten met stadsmeubilair in de Wijkcontracten waaraan Recyclart deelnam, volgen ook deze manier van werken. De zitbanken op het Liverpoolplein combineren in één enkele beweging het hergebruik van materiaal, de socioprofessionele integratie en de toe-eigening van de ruimte. Deze voorwerpen kunnen op verschillende manieren gebruikt worden afhankelijk van de functie die de gebruiker eraan toekent en de wijze waarop de ruimte gedeeld wordt.

Dezelfde aanpak is terug te vinden in het project *Roze Verspreiding*. Dit project benadert op een meer algemene manier de creatie van openbare ruimte, via de sociale dimensie van de ruimte en via innovatie op het gebied van stadsmeubilair. Tijdens de uitwerking van het project voerde Recyclart een denkoefening uit rondom de stadssalons en het zich eigen maken van een hoekje in de stad, thema van het programma van het Wijkcontract Van Artevelde. Omdat het jeugdhuis *Interpôle* dichtbij was, kwamen er op de locatie van het project spontaan jongeren samen, staand of zittend op de muurtjes. Hieruit ontstond het project. Recyclart nam hierbij de rol op zich van coördinator en bemiddelaar. Het collectief *Les Saprophytes* ontwierp het project in samenwerking met de meisjes van het jeugdhuis, zodat ze ook een plaatsje zouden krijgen in de openbare ruimte van de wijk. Fabrik heeft het uitgewerkt. Het project getuigt van de inventiviteit die om de hoek komt kijken bij het omvormen van een voorwerp van het wegnnet, zodanig dat het de toe-eigening van de ruimte en het gebruik ervan toestaat, waarbij een socioprofessioneel programma bijdraagt aan de uitwerking.

STEDELIJKE MICRO-ECONOMIE EN VERDUURZAMING VAN DE OPENBARE RUIMTE

ONTMOETING MET MAARTEN ROELS

Maarten Roels is betrokken bij tal van Brusselse initiatieven die duurzame landbouw en zelfbeheer in de stad promoten. Een doctoraat over de geschiedenis van utopieën en de perfecte stad wekte bij hem specifiek interesse voor het verband dat bestaat tussen productie en consumptie, tussen stedelijkheid en ruraliteit. Daarna focuste hij zich op het concrete, de initiatieven die in de praktijk tot stand kwamen op basis van het potentieel aan landbouwpraktijken in Brussel. Hij is bestuurder bij de VZW Le Début des Haricots en medeoprichter van de VZW Terre-en-vue¹⁰⁰. Beide VZW's, met name Le Début des Haricots, werkten medebeheer en zelfbeheer uit tot innovatieve manieren om projecten te verduurzamen. Deze praktijken voeden de denkoefening rondom het beheer van de projecten voor openbare ruimte bij de Duurzame Wijkcontracten.

THURN & TAXIS

De gemeenschapstuin van Thurn & Taxis, één van de eerste projecten van de vereniging Le Début des Haricots, werd begin 2007 opgezet. Het project is een schoolvoorbeeld, doordat het de mogelijkheid bood om de wijkbewoners te mobiliseren en op grote schaal de participatie van burgers bij de opbouw van het Richtplan van Thurn & Taxis te stimuleren. Het project diende als referentie voor de stappen die vervolgens werden gezet bij de Duurzame Wijkcontracten, zoals de gemeenschapstuin die is uitgewerkt in het kader van het Wijkcontract Malibrant (2004-2008), de Graystraat in Elsene of de Koningin Groentuin, in het hoger gelegen gedeelte van het Koningin Groenpark. De tuin van Thurn

& Taxis was een klein stukje braakliggend terrein overwoekerd door doornstruiken, dat als verzamelplaats diende voor allerlei zwendelpraktijken. Niettemin was ervoldoende potentieel om van het terrein een groenzone in de wijk te maken. Op basis van deze situatie zetten Le Début des Haricots, BRAL¹⁰¹, IEB¹⁰², BRAVO¹⁰³ en Yota (JES)¹⁰⁴ een coalitie op die hen een zekere legitimiteit bood om de eigenaar te benaderden. De partijen kwamen tot een akkoord om het terrein te kunnen aanwenden voor hergebruik. Er werd een tijdelijke gebruiksovereenkomst ondertekend en mondeling kwam men een gebruikstermijn van twintig jaar overeen. Het avontuur begon met beperkte financiële en menselijke middelen. Eerst moesten kleine groepjes het terrein schoonmaken, om daarna een basisinfrastructuur te kunnen aanleggen, dat wil zeggen enkele wegen om de ruimte 'leesbaar' te maken. De toe-eigening van het project door de gebruikers en de bewoners van de wijk vormde de slotfase van het proces.

TRANSITIE

De strategie die wordt gebruikt om de gemeenschapstuinen uit te breiden steunt op de theorie van *Transition Management*, onder anderen opgesteld door Jan Rotmans¹⁰⁵. Daarin baseert men zich op het principe dat elk klein project de hoger gelegen niveaus kan beïnvloeden door de belangrijkste actoren die hogerop zitten te betrekken. Door de concrete uitwerking van elk project, hoe klein ook, wordt een tastbaar element toegevoegd waardoor de uitwerking van een utopie op grotere schaal mogelijk wordt. Deze gefaseerde manier van werken zorgt ervoor dat de sociale codes

geleidelijk aangepast kunnen worden. De gebruikers ontwijken de regels en nemen praktijken over die ondenkbaar zijn in de meer traditionele openbare ruimtes. Zoals de Franse socioloog Pierre Bourdieu toelichtte, kan uit een idealistische wens een structuur groeien, een fysiek kader dat een gedragswijziging met zich meebrengt ¹⁰⁶. De tuinen zijn ideale plekken voor informele contacten en intercultureel samenleven.

VEERKRACHT

In 2007 startte Le Début des Haricots in Brussel het netwerk Solidaire AankoopGroep voor Artisanale Landbouw (SAGAL) op. Dit netwerk ontstond uit de denkoefeningen rond de aanleg van ruimtes op basis van een micro-economisch model. De SAGAL is een nieuwe soort markt waarbij een groep consumenten aandelen neemt in de productie van een boerderijen en de risico's van deelt. Een dergelijke groep werd bijvoorbeeld gecreëerd rond de Ruimte Kessels. Dit systeem biedt zijn leden kwaliteitsproducten en ontwikkelt sociale veerkracht vanuit een gemeenschappelijk project.

Er bestaan nog andere initiatieven die natuur en sociale veerkracht verenigen, zoals *La Ferme du Chant des Cailles* in Watermaal-Bosvoorde. Het collectief dat aan de wieg stond van dit project zette met de steun van Le Début des Haricots een systeem op voor gezamenlijk beheer door de bewoners en de coöperatie van het veld in het hart van de tuinsteden Le Logis et Floréal. De bewoners helpen bij de oogst in ruil voor een korting bij de coöperatie die de verwerking en de verkoop van de geproduceerde landbouw-

producten begeleidt. Deze aanpak leidde tot het verzelfstandigen en verduurzamen van een landbouwproject dat onhoudbaar was geworden voor de coöperatie die er alleen voor verantwoordelijk was. Iedereen heeft baat bij het project en tegelijkertijd wordt er een sociale dynamiek gecreëerd die de contacten tussen de omwonenden versterkt.

Ook andere heel kleine projecten, zoals de stadsmoestuin in de buurt van het NMBS-station Brussel-Congres, leidden tot de uitwerking en de waardering van deze fenomenen van micro-economie en sociale cohesie. Het park van Vorst heeft op zijn beurt de potentie om ingericht te worden als een smulpark en zo ook een gemeenschappelijk goed te worden in dienst van de wijk, naar het voorbeeld van het Beacon Food Forest in Seattle ¹⁰⁷.

Deze projecten met hun bijzondere beheersvorm zetten aan tot nadenken. Ze zijn vaak een bron van inspiratie voor het creëren van alternatieve vormen van exploitatie van openbare ruimten, vooral de ruimten die zijn verwezenlijkt via de Duurzame Wijkcontracten.

De herinterpretatie van het algemeen belang in deze projecten, zoals beschreven door de Amerikaanse econoom Elinor Ostrom ¹⁰⁸, kan ons begrip van collectieve ruimtes als openbare ruimtes beïnvloeden, evenals ons begrip van het beheer van deze ruimtes.

VERDUURZAMING

Le Début des Haricots hangt een projectbeheer aan dat steunt op medebeheer en zelfbeheer als garanties voor verduurzaming. Deze dynamiek zit ook verweven in de manier waarop bepaalde projecten voor openbare ruimtes, uitgewerkt via de Duurzame Wijkcontracten, nu evolueren. Ze is gebaseerd op partnerschappen tussen burgers voor projectbeheer en is dus voor iedereen begrijpelijk en door iedereen toe te passen. De doelstelling is niet zozeer het unilateraal doorgeven van (externe) kennis, maar vooral het op gang brengen van de vlotte uitwisseling van know-how, zodat men van elkaar leert in de vorming van een autonome en robuuste structuur. Want zelfs al geeft Le Début des Haricots vaak de aanzet voor tal van deze projecten, de vzw streeft er niet naar om ze op lange termijn te blijven beheren. Ze wil de plaatselijke initiatiefnemers autonoom maken en vervult nu daarom vooral de rol van kweekkamer voor het opzetten van nieuwe structuren. Zo nam de vzw Gaffi bijvoorbeeld het beheer over van de Koningin Groenpark in het kader van activiteiten rond permanente vorming. Le *Début des Haricots* begeleidt op dezelfde manier ook particulieren, zoals de huurders van de vroegere zeepziederij Heymans ¹⁰⁹ die de biodiversiteit willen bevorderen, een initiatief geselecteerd in het kader van de projectoproep *Aux Arbres Citoyens* binnen het Duurzame Wijkcontract Bloemenhof (2011-2015).

NOTEN

71. Arendt, H. (1983). *The Human Condition / La condition de l'homme moderne* (G. Fradier, Trad.). Parijs: Pocket Agora. p.93.

72. Younès, C. (2012). Métamorphoses vivifiantes des milieux habités. In T. Paquot, Y. Masson-Zanussi & M. Strathopoulos (Eds.), *AlterArchitectures Manifesto*. Gollion (CH): Infolio.

73. Edgar Morin maakte van het concept van verbin-
dingen/reliance 'het gebruik van de links', 'het
feit van verbinden en elkaar verbinden en
de resultaten', de basis van het complexe denken.
Morin, E. (2004). *La méthode 6: Ethique*.
Parijs: Seuil.

74. Cf. Félix Guattari die stilstaat bij de behoefte aan
ecosofie 'omgevingsgerichte ecologie als deel van
sociale en mentale ecologie via
een ethisch-politieke vorm van ecosofie'.
Guattari, F. (1989). *Les trois écologies*.
Coll. L'espace critique. Parijs: Galilée.

75. Derrida, J. (1997). *De l'hospitalité*.
Parijs: Calmann-Lévy.

76. Het Richtplan wil specifiek een gewestelijk
interventiekader bepalen op het vlak van
stadsvernieuwing. Dit plan vormt ook het
uitgangspunt van een strategie die tot doel
heeft om de praktijken te laten evolueren en de

bestaande middelen hierrond aan te vullen,
zoals de Duurzame Wijkcontracten.

77. Sint-Franciscuspark, Sint-Joost-Ten-Node,
Atelier De Visscher & Vincentelli.
© Marie-Françoise Plissart.

78. Flageyplein, Elsene, Latz + Partner /
D+A International. © Serge Brison.

79. Rogierplein, Brussel. © XDGA.

80. *Brussel Mobiliteit* is de overheidsdienst die
belast is met de infrastructuur en de mobiliteit
in het Brusselse Gewest.
<http://www.mobielbrussel.irisnet.be>.

81. Beliris is een samenwerkingsverband tussen de
Federale Staat en het Brussels Hoofdstedelijk
Gewest met als doel de nationale en Europese
uitstraling van Brussel te promoten.
<http://www.beliris.be>.

82. Ninoofsepoort, Sint-Jan-Molenbeek. © BUUR

83. Raymond Blyckaertsplein, Elsene. © MSA

84. Madec, P. (2008). *Contribution à une conception
éco-responsable de l'urbanisme*.
<http://w1p.fr/131522>.

85. De Straatcode is een Koninklijk Besluit dat de
wegcode aanpast ten gunste van de zwakke
weggebruikers.

86. Het platform *Eau Water Zone* is een open platform
voor burgers en experts dat ernaar streeft om een
duurzaam plaatselijk ontwikkelingsproject voor
te stellen rond het thema 'water'.
<http://www.eauwaterzone.be>.

87. Leroi-Gourhan, A. (1964). *Le geste et la parole*.
Parijs: Albin Michel.

88. Lipovetsky, G. (2004). *Les temps hypermodernes*.
Parijs: Grasset.

89. Barel, Y. (1979). *Le paradoxe et le système*. Greno-
ble: PUG.

90. Certeau, M. De (1988). *L'invention du quotidien*.
Parijs: Gallimard.

91. Gwiazdzinski, L. (2007). *Redistribution des cartes
dans la ville malléable*. Tijdschrift *Espace,
Population*, Sociétés n°2007-3.

92. Certeau, M. De (1988). *L'invention du quotidien*.
Parijs: Gallimard.

93. Crozier, M., & Friedberg, E. (1977).
L'acteur et le système. Parijs: Seuil.

94. Kerouac, J. (1965). *Les anges vagabonds*.
Parijs: folio.

95. Levy Strauss, C. (1962). *La pensée sauvage*. Parijs:
Plon.

96. Sansot, P. (1991). *Les gens de peu*. Parijs: PUF.

97. Anel, P. Van, & Bourcier, D. (2008).
De la sérendipité: Leçons de l'inattendu.
Chambéry: L'Act Mem.

98. Maldiney, H. (2007). *la Rencontre et le Lieu*.
In C. Younès (dir.), *Philosophie, art et existence*.
Parijs: Cerf.

99. Ursulinenplein, Brussel, L'Escaut.
© Filip Dujardin.

NOTEN

100. De vzw Terre-en-vue verenigt burgers, organisaties en publieke actoren die de toegang tot grond in België gemakkelijker willen maken. <http://www.terre-en-vue.be>.

101. De Brusselse Raad Voor het Leefmilieu streeft naar een leefbare stad die financieel toegankelijk is en waar iedereen zich kan verplaatsen, wonen en verblijven op een aangename manier met respect voor het milieu.

102. Inter-Environnement Bruxelles (vzw IEB) is een vereniging die de bewoners van het Brusselse Gewest groepeert rond stedelijke, ecologische en maatschappelijke kwesties.

103. De vzw Bruxelles Avance - Brussel Vooruit centraliseert het preventiebeleid opgezet door de Stad, specifiek rond onveiligheid en sociale uitsluiting.

104. Yota! is een participatief project van JES Brussel met als doel om de allerjongste bewoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te betrekken bij de transformatie van de openbare ruimte van hun stad.

105. Rotmans, J., Kemp, R., & Asselt, M. van, (2001). (2001). *More evolution than revolution: transition management in public policy*.

106. Bourdieu, P. (1987). *Choses dites*. Coll. Le sens commun. Parijs: Les Éditions de Minuit.

107. Het Food Forest is een territoriaal beheerssysteem dat het ecosysteem van het bos overneemt maar de bomen zijn fruitbomen en eetbare planten en struiken.

108. Ostrom, E. (2010). *Gouvernance des biens communs: Pour une nouvelle approche des ressources naturelles* (L. Baechler, Rév.). Coll. Planète en jeu. Brussel: De Boeck.

109. Zeepziederij Heymans, Brussel, MDW Architecture. © Filip Dujardin.

NAWOORD

ARNOLD REIJNDORP

Arnold Reijndorp is architect en socioloog gespecialiseerd in stads-
sociologie, bijzonder hoogleraar bij de Han Lammers Leerstoe aan de Uni-
versiteit van Amsterdam en laureaat van de Rotterdam-Maaskantprijs
2012. Zijn werk bestudeert vooral de samenleving tijdens het leven van
alledag, de sociale en maatschappelijke aspecten van de bebouwde omge-
ving, zowel op het niveau van de stad, als op het regionale, zelfs nationale
niveau. Een rode draad in zijn onderzoek is de manier waarop de openbare
ruimte gebruikt wordt.

Brussel v/herover haar buitenruimte biedt een boeiende be-
schrijving en een intrigerende analyse van nieuwe werkwijzen bij
het ontwerp, de inrichting en het beheer van de buitenruimte in
verschillende wijken van Brussel. De rellen die in de jaren negen-
tig uitbraken in de periferie van Parijs, Lyon en ook in Brussel,
leidden in ieder geval in Brussel tot een bewustwording van de
toegenomen sociale spanningen als gevolg van demografische
veranderingen, en de achteruitgang van de leefomgeving van
de oude arbeiderswijken, die nu de woonplaats vormen van een
gemêleerde bevolking met een gering inkomen en maatschap-
pelijk perspectief. Een achteruitgang die vaak in schril contrast
staat met de vernieuwingen in de centrale delen van de Europese
steden. *Brussel* staat hier niet alleen voor de stad Brussel, maar
ook voor een antwoord van *Europa* op gelijksoortige ontwikkelin-
gen in alle Europese steden.

De test voor stedelijke vernieuwing (zowel ruimtelijk als soci-
aal) ligt niet in de centrumgebieden, maar in deze meer peri-
fere wijken, in het boek terecht als laboratoria aangeduid. Het is
het derde in een reeks evaluaties van de Brusselse aanpak met
wijkcontracten, een aanpak waaruit ook voor Nederland na het
beëindigen van de zogenaamde Vogelaaraanpak en de zoektocht
naar nieuwe manieren van gebiedsontwikkeling veel te leren valt.
De auteur beoordelen de resultaten van de aanpak met behulp
van drie begrippen: reliance, reflexiviteit en manoeuvreerkunst.
Bij reliance gaat het om de relaties die specifieke ruimtes onder-
houden met de rest van de stad, met andere openbare ruimtes,
maar ook de inbedding in de wijk zowel ruimtelijk als temporeel
en sociaal. Reflexiviteit betreft de manier waarop de verschil-

lende groepen in de bevolking participeren in de ver- of herovering
van de ruimte. De manoeuvreerkunst richt zich op de tactieken
die zich daaruit ontwikkelen en waarin bijzondere objecten de
verovering markeren en bestendigen. Met deze drie begrippen
leveren de auteurs een nieuw en verhelderend perspectief op de
vormgeving van openbare ruimte in deze spanningsvolle gebie-
den. Juist daarom een paar kanttekeningen.

Het gebruik van de term verovering of herovering roept bij mij
gemengde gevoelens op; verovering door wie of wat op wie of
wat? Vaak gaat het over verovering van ontmoetingsruimte op
de auto en daar lijkt niemand tegen te zijn, maar maakt de auto
dan geen onderdeel uit van die ontmoetingsruimte en blijken veel
voetgangersgebieden uiteindelijk niet *dode* openbare ruimtes?
Houdt verovering niet het gevaar in van een vorm van civilisatie of
domesticatie waarin bepaalde groepen en activiteiten als onge-
wenst worden aangemerkt en verbannen? Zo roept een voorbeeld
bij mij de vraag op wat er eigenlijk is gebeurd met die autohande-
laren die een deel van een plein 'bezet' hielden. Waren die geen
onderdeel van de sociaal-ruimtelijke praktijken van groepen in
dat gebied? Deze vragen komen ook voort uit de aanleiding voor de
nieuwe aanpak, zoals beschreven in de inleiding van het boek: de
toenemende spanningen en conflicten in de betrokken buurten.
Openbare ruimte is bij uitstek ook de ruimte waarin die conflicten
zich manifesteren, soms in een gewelddadige vorm. Mij is niet
duidelijk op welke wijze de nieuwe aanpak reflecteert op deze
conflicten. Soms lijkt het erop dat de manieren van participatie
die op voorhand moeten uitbannen, vooraf in de betrokkenheid
bij het ontwerp en de inrichting, soms achteraf in de organisatie

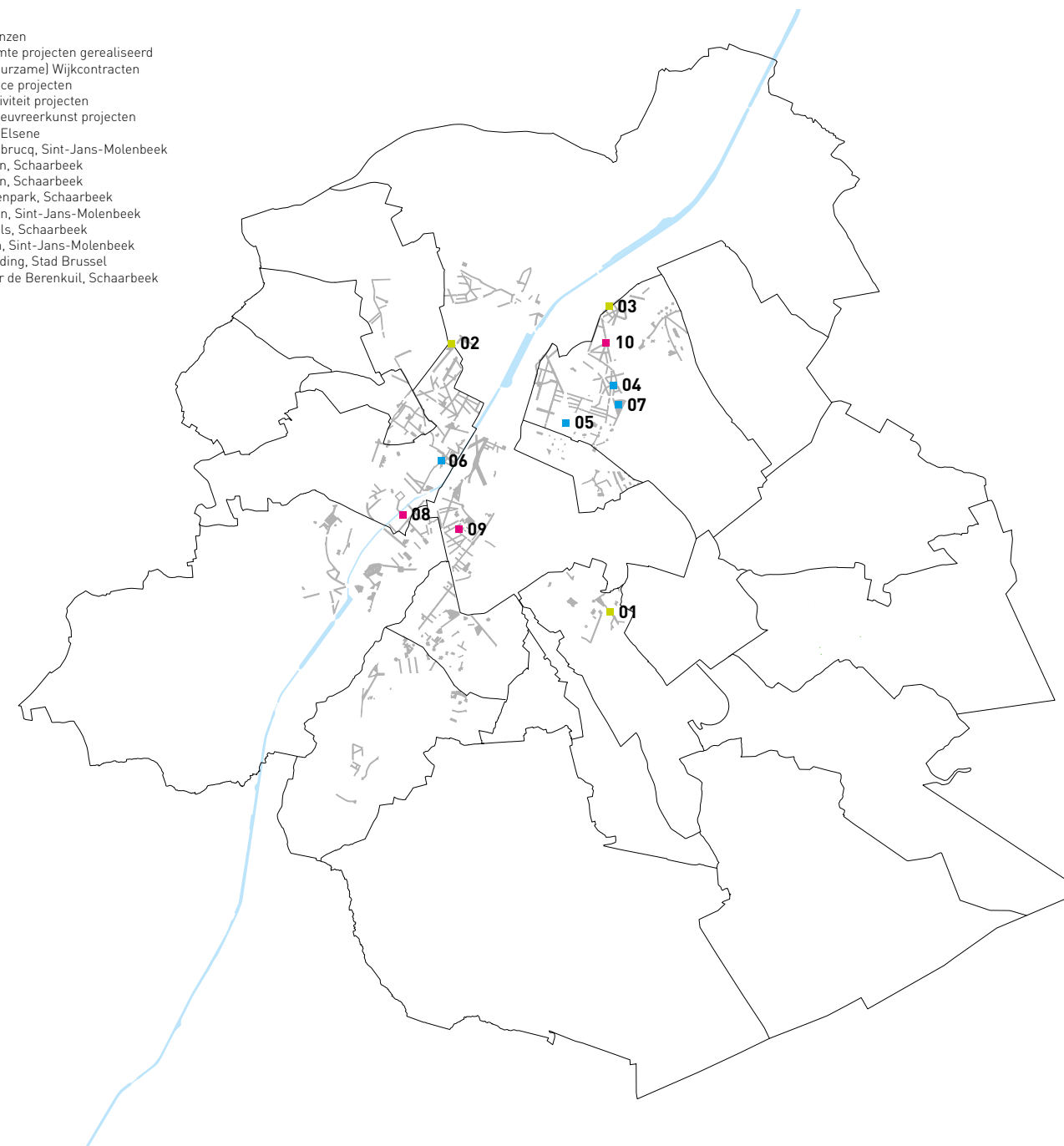
van het beheer. Maar hoe bestendig zijn deze sociale voorwaarden; moet de ruimte wat dat betreft ook niet een eigen resistentie hebben, een conflict-bestendigheid, of in ieder geval een ondubbelzinnige lezing van gebruik en omgangsvormen oproepen? Wat dit betreft is er een duidelijk onderscheid tussen de stenen openbare ruimte van de pleinen en de groene openbare ruimte van de parken, plantsoenen en oevers. In de voorbeelden komt dat scherp naar voren. De inrichting van een park kan kwetsbaar zijn als het beheer daarop is afgestemd door een vorm van collectieve privatisering, een vereniging of een samenwerking van verschillende instanties. Participatie heeft hier een heel ander karakter, veel actiever en meer persoonlijk betrokken, dan in het geval van een plein. Dat laatste is alleen al door het ontbreken van duidelijke afgrenzingen anoniemer en vraagt om een meer robuuste inrichting en een minder betrokken vorm van beheer. In het geval van het park gaat het om een *coalition of the willing*, een collectieve organisatie van de mensen die zich erover willen ontfemen, bij het plein hoogstens om een onbestemde *coalitie* van the *goodwilling*, die zich conformeren aan de ongeschreven regels die daar gelden.

De auteurs hechten grote waarde aan de openbare ruimte als ontmoetingsruimte en dat komt vooral aan de orde vanuit het perspectief van de *reliance*, verbinding. De beschrijving van de voorbeelden maakt duidelijk dat *reliance* zowel ruimtelijk als temporeel en zowel sociaal als functioneel is. De vraag is, wat leidt tot sociale verbinding of ontmoeting of uitwisseling van en tussen groepen of mensen die tot verschillende groepen kunnen worden gerekend? Is dat een gemeenschappelijke activiteit (func-

tioneel dus), een kinderspeelplaats bijvoorbeeld waar niet enkel kinderen maar ook hun ouders elkaar tegenkomen, of bepaalde sferen waarin sommige groepen zich herkennen en door andere herkend worden, zogenaamde parochiale plekken waarmee verschillende groepen een onderscheiden stempel drukken op de openbare ruimte? Dat laatste levert een ervaring op van de stedelijke diversiteit zonder dat er sprake is van ontmoeting in engere zin, maar er vindt wel uitwisseling plaats tussen actoren en toeschouwers in steeds wisselende rollen. Is die kinderspeelplaats, waar veelal de kinderen van immigrantengroepen spelen onder het toezicht van hun keuvelende moeders, ook een schouwspel voor andere groepen, bijvoorbeeld ouderen die vanouds in deze wijken woonden?

PUBLIEKE RUIMTE GEREALISEERD IN HET KADER VAN DE (DUURZAME) WIJKCONTRACTEN

- Kanaal
- Gemeentegrenzen
- Openbare ruimte projecten gerealiseerd binnen de (Duurzame) Wijkcontracten
- Over de reliance projecten
- Over de reflexiviteit projecten
- Over de manoeuvreerkunst projecten
- 01 Park System, Elsene
- 02 Speelplein Dubrucq, Sint-Jans-Molenbeek
- 03 Monplaisirlaan, Schaarbeek
- 04 Houffalizeplein, Schaarbeek
- 05 Koningin Groenpark, Schaarbeek
- 06 Gemeenteplein, Sint-Jans-Molenbeek
- 07 Ruimte Kessels, Schaarbeek
- 08 Liverpoolplein, Sint-Jans-Molenbeek
- 09 Roze Verspreiding, Stad Brussel
- 10 Loopbrug over de Berenkuil, Schaarbeek

DANKWOORD

Pierre Burniat, Patrick Crahay, Sergi De Vincenzo,
Fabienne Lontie, Bruno Veyckemans : die alles in
goede banen hebben geleid.

Vincent Degruene, Laurence Jenard, Marc Mohy,
Benoit Moritz, Maarten Roels, Xavier Van Der Kelen,
Pierre Vanderstraeten: voor hun gesprek.

Chris Younès, Pascal Amphoux, Luc Gwiazdzinski:
voor hun essays.

Laurens Boodt (Artgineering): voor de grafische
analyse.

Pierre-Joris Collet (Artgineering), Marie Goyens
(Artgineering): voor de voetnoten.

Nathanaëlle Baës-Cantillon, Philippe De Clerck,
Marie Goyens (Artgineering): voor de tekstredactie
van de gesprekken.

Nathanaëlle Baës-cantillon, Céline Bodart,
Marie Goyens (Artgineering): voor de tekstredactie
van de redactioneel en de projectteksten.

Arnold Reijndorp: voor het nawoord.
Veerle Pattyn, Birgit Bekker: voor de Nederlandse
vertaling en revisie.

Association d'idées: voor het grafisch werk.

A pratique, Atelier De Visscher & Vincentelli, Atelier
Gigogne, Aries, ARSIS, Géraldine Baudin, Mathieu
Berger, Beliris, Serge Brison, BUUR, Maurizio
Cohen, Cooparch, Xaveer De Geyter, Françoise
Deville, De Urbanisten, Erik Dhont, D+A, Filip
Dujardin, l'Escaut, La Fonderie, Fondu Landscape
Architects, Collectif ipé, Jean-François Kleykens,
Karbon, La Rue, Latz + Partner, Marie-Françoise
Plissart, MDW Architecture, MSA, OZON architecture,
Prostoroz, RenovaS, Les Saprophytes, SPKTR, Guido
Stegen, Suède 36, Tritel, Urban Platform, VIA, V+:
voor hun grafische of tekstuele materiaal.

Stefan Bendiks, Nele Dieleman, Ali Madanipour,
Han Meyer, Olivier Perier, Janny Rodermond,
Thomas Sieverts, Marcel Smets en Chris Younès
voor hun inspiratie.

Koba en Tilo.

